

**Vilsandi rahvuspargi ehituspärandi,
asustusstruktuuri ja maastike kultuuriväärtuste
alusuuring**
Kihelkonna vald, Lääne-Saare vald
Saaremaa

Lõpparuanne 19.01.2017

Töö nr: 1560MT1

Tartu 2015-2017

Tellijä: Keskkonnaamet

Projekti juht: Mart Hiob, PhD

Arhitekt: Lilian Hansar, PhD

Etnoloog: Rasmus Kask, MSc (SA Eesti Vabaõhumuuseumi Maa-arhitektuuri keskus)

Maastikuarhitekt: Sulev Nurme, MSc

Maastikuarhitekt: Heiki Kalberg

Esilehel: Vilsandi päästejaam ja tuletorn. Allikas: Eesti Meremuuseum MM F 806/19.

Sisukord

1.	Sissejuhatus.....	11
2.	Metoodika	15
2.1.	Töö ülesehitus.....	15
2.2.	Arhiiviallikad, asustuse ülevaade, muud allikad	17
2.3.	Inventeerimine.....	30
2.4.	Elanike ja omanike küsitlemine	31
2.5.	Väärtuslike ehitiste määratlemine.....	31
2.6.	Väärtuslike ja tihendatavate külaosade määratlemine	33
2.7.	Mõisted	37
3.	Külade kirjeldused	41
3.1.	Vilsandi küla	41
3.1.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	41
3.1.2.	Hoonestus.....	68
3.1.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	83
3.1.4.	Teedevõrk	84
3.1.5.	Piirdeaiad	86
3.1.6.	Sadamakohad, lautrid, sillad	90
3.1.7.	Külastustaristu	91
3.1.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	93
3.1.9.	Muinsuskaitsealused objektid	99
3.1.10.	Elanike küsitluse tulemused	104
3.1.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek	107
3.2.	Neeme küla	111
3.2.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	111
3.2.2.	Hoonestus.....	113
3.2.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	113
3.2.4.	Teedevõrk	113
3.2.5.	Sadamakohad, lautrid.....	114
3.2.6.	Kiviaiad ja sillad.....	114
3.2.7.	Ilmekad pärandkooslused.....	114
3.2.8.	Muinsuskaitsealused objektid	114
3.2.9.	Elanike küsitluse tulemused	115
3.2.10.	Väärtuslike külaosade ettepanek	115
3.3.	Metsaküla	117

3.3.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	117
3.3.2.	Hoonestus	120
3.3.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	121
3.3.4.	Teedevõrk	121
3.3.5.	Sadamakohad, lautrid	122
3.3.6.	Kiviaiad ja sillad	122
3.3.7.	Külastustaristu	122
3.3.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	123
3.3.9.	Muinsuskaitsealused objektid	125
3.3.10.	Elanike küsitluse tulemused	125
3.3.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	125
3.4.	Kõruse küla.....	127
3.4.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	127
3.4.2.	Hoonestus	131
3.4.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	132
3.4.4.	Teedevõrk	132
3.4.5.	Sadamakohad, lautrid	133
3.4.6.	Kiviaiad.....	133
3.4.7.	Sillad.....	133
3.4.8.	Külastustaristu	134
3.4.9.	Ilmekad pärandkooslused.....	134
3.4.10.	Muinsuskaitsealused objektid	135
3.4.11.	Elanike küsitluse tulemused	135
3.4.12.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	135
3.5.	Kurevere küla	137
3.5.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	137
3.5.2.	Hoonestus	141
3.5.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	141
3.5.4.	Teedevõrk	142
3.5.5.	Sadamakohad, lautrid	142
3.5.6.	Kiviaiad.....	143
3.5.7.	Sillad.....	144
3.5.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	144
3.5.9.	Muinsuskaitsealused objektid	145
3.5.10.	Elanike küsitluse tulemused	145

3.5.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek	145
3.6.	Oju küla	147
3.6.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	147
3.6.2.	Hoonestus.....	151
3.6.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	152
3.6.4.	Teedevõrk	152
3.6.5.	Sadamakohad, lautrid.....	152
3.6.6.	Kiviaiad.....	153
3.6.7.	Sillad	153
3.6.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	153
3.6.9.	Muinsuskaitsealused objektid	154
3.6.10.	Elanike küsitluse tulemused	154
3.6.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek	154
3.7.	Abaja küla.....	157
3.7.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	157
3.7.2.	Hoonestus.....	159
3.7.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	160
3.7.4.	Teedevõrk	160
3.7.5.	Sadamakohad, lautrid.....	160
3.7.6.	Kiviaiad ja sillad.....	160
3.7.7.	Ilmekad pärandkooslused.....	160
3.7.8.	Muinsuskaitsealused objektid	161
3.7.9.	Elanike küsitluse tulemused	161
3.7.10.	Väärtuslike külaosade ettepanek	161
3.8.	Kihelkonna alevik	163
3.8.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	163
3.8.2.	Hoonestus.....	166
3.8.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	167
3.8.4.	Teedevõrk	167
3.8.5.	Sadamakohad, lautrid.....	167
3.8.6.	Kiviaiad.....	167
3.8.7.	Sillad	167
3.8.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	167
3.8.9.	Muinsuskaitsealused objektid	168
3.8.10.	Elanike küsitluse tulemused	168

3.8.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	168
3.9.	Rootsiküla.....	171
3.9.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	171
3.9.2.	Hoonestus	179
3.9.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	182
3.9.4.	Teedevõrk	185
3.9.5.	Sadamakohad, lautrid	186
3.9.6.	Kiviaiad.....	187
3.9.7.	Sillad.....	188
3.9.8.	Külastustaristu	188
3.9.9.	Ilmekad pärandkooslused.....	189
3.9.10.	Muinsuskaitsealused objektid	190
3.9.11.	Elanike küsitluse tulemused	190
3.9.12.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	190
3.10.	Loona küla	193
3.10.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	193
3.10.2.	Hoonestus	197
3.10.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	199
3.10.4.	Teedevõrk ja külastustaristu.....	199
3.10.5.	Sadamakohad, lautrid	199
3.10.6.	Kiviaiad	199
3.10.7.	Sillad.....	200
3.10.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	200
3.10.9.	Muinsuskaitsealused objektid	201
3.10.10.	Elanike küsitluse tulemused	204
3.10.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	205
3.11.	Kiirassaare küla	207
3.11.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	207
3.11.2.	Hoonestus	210
3.11.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	212
3.11.4.	Teedevõrk	213
3.11.5.	Sadamakohad, lautrid	213
3.11.6.	Kiviaiad.....	214
3.11.7.	Sillad.....	215
3.11.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	215

3.11.9.	Muinsuskaitsealused objektid	215
3.11.10.	Elanike küsitluse tulemused	216
3.11.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek	216
3.12.	Lümanda-Kulli küla	219
3.12.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	219
3.12.2.	Hoonestus.....	220
3.12.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	221
3.12.4.	Teedevõrk	221
3.12.5.	Sadamakohad, lautrid.....	221
3.12.6.	Kiviaiad.....	222
3.12.7.	Sillad	222
3.12.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	222
3.12.9.	Muinsuskaitsealused objektid	223
3.12.10.	Elanike küsitluse tulemused	223
3.12.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek	223
3.13.	Kuusnõmme küla	225
3.13.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	225
3.13.2.	Hoonestus.....	231
3.13.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	233
3.13.4.	Teedevõrk ja külastustaristu	233
3.13.5.	Sadamakohad, lautrid.....	234
3.13.6.	Kiviaiad.....	234
3.13.7.	Sillad	235
3.13.8.	Ilmekad pärandkooslused.....	236
3.13.9.	Muinsuskaitsealused objektid	236
3.13.10.	Elanike küsitluse tulemused	237
3.13.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek	237
3.14.	Karala küla	239
3.14.1.	Asustuse kujunemise ajalugu	239
3.14.2.	Hoonestus.....	240
3.14.3.	Militaar- ja merepärandi objektid	241
3.14.4.	Teedevõrk	241
3.14.5.	Sadamakohad, lautrid.....	241
3.14.6.	Kiviaiad.....	242
3.14.7.	Sillad ja merepärandi objektid.....	242

3.14.8.	Ilmekad pärandkooslused	242
3.14.9.	Muinsuskaitsealused objektid	242
3.14.10.	Elanike küsitluse tulemused	243
3.14.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	243
3.15.	Eeriksaare küla	245
3.15.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	245
3.15.2.	Hoonestus	248
3.15.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	250
3.15.4.	Teedevõrk	250
3.15.5.	Sadamakohad, lautrid	250
3.15.6.	Kiviaiad	250
3.15.7.	Sillad.....	251
3.15.8.	Ilmekad pärandkooslused	251
3.15.9.	Muinsuskaitsealused objektid	252
3.15.10.	Elanike küsitluse tulemused	253
3.15.11.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	253
3.16.	Atla küla	255
3.16.1.	Asustuse kujunemise ajalugu.....	255
3.16.2.	Hoonestus	270
3.16.3.	Militaar- ja merepärandi objektid.....	275
3.16.4.	Teedevõrk	277
3.16.5.	Sadamakohad, lautrid	279
3.16.6.	Kiviaiad	280
3.16.7.	Sillad.....	282
3.16.8.	Külastustaristu	282
3.16.9.	Ilmekad pärandkooslused	284
3.16.10.	Muinsuskaitsealused objektid	285
3.16.11.	Elanike küsitluse tulemused	286
3.16.12.	Väärtuslike külaosade ettepanek.....	286
3.17.	Rahvuspargi Lääne-Saaremaa osa võrdlus.....	289
3.17.1.	Sissejuhatus	289
3.17.2.	Hoonestuse analüüs.....	289
3.17.3.	Vanade hoonete hoolduse ja uute hoonete rajamise soovitused.....	322
3.17.4.	Pärandkoosluste analüüs	328
3.17.5.	Elanike küsitluse metoodika ja analüüs	337

4.	Kokkuvõtlikud arvandmed	365
5.	Lisad.....	371
5.1.	Hankelepingu eseme tehniline kirjeldus.....	371
5.2.	Tellija selgitused hankelepingu juurde	377
5.3.	Joonised	381
5.4.	Rahvuspargi elanike ja omanike küsitluse üleskirjutus.....	387
5.5.	Tabelid	443

1. Sissejuhatus

Vilsandi Rahvusparki ehituspärandi, asustusstruktuuri ja maastike kultuuriväärtuste alusuuring on koostatud Keskkonnaameti tellimisel vahemikus 2015. a oktoober kuni 2016. a september. Töö eesmärk oli uurida ning hinnata Vilsandi Rahvusparki külade ehituspärandi, asustusstruktuuri ja maastike kultuuriväärtusi ning teha ettepanekud nende säilimise tagamiseks. Uuringu tulemusi saab kasutada alusmaterjalina rahvusparki kaitsekorralduskava täiendamiseks ning kultuuripärandi kaitsega seotud tegevuste planeerimiseks. Uuringu tulemus on üheks aluseks kaitseala valitseja kaalutusotsuse kujundamisele planeeringute, projekteerimistingimuste, ehituslubade (ehitusprojektide), kavandatavate ehitiste asukoha ja teiste arengudokumentide kooskõlastamisel.

Vilsandi Rahvuspark asub Saare maakonnas Kihelkonna ja Lääne-Saare vallas. Vilsandi kohanimi pärineb Marja Kallasmaa 1996. a ilmunud raamatu „Saaremaa kohanimed I ja II“ sõnutsi saksakeelsest nimest *Felsland*, mis tähendab eesti keeles kaljumaad. Esimestel rootsikeelsetel kaartidel 17. saj lõpust on tookord veel eraldi paiknenud saarte nimeks *Stohra* ja *Lilla Fil(l)san* ehk Suur ja Väike Vilsandi. 18. saj esimese poole kaartil on saarte nimeks märgitud *St. Filsand* ja *L. Filsand* ja ka

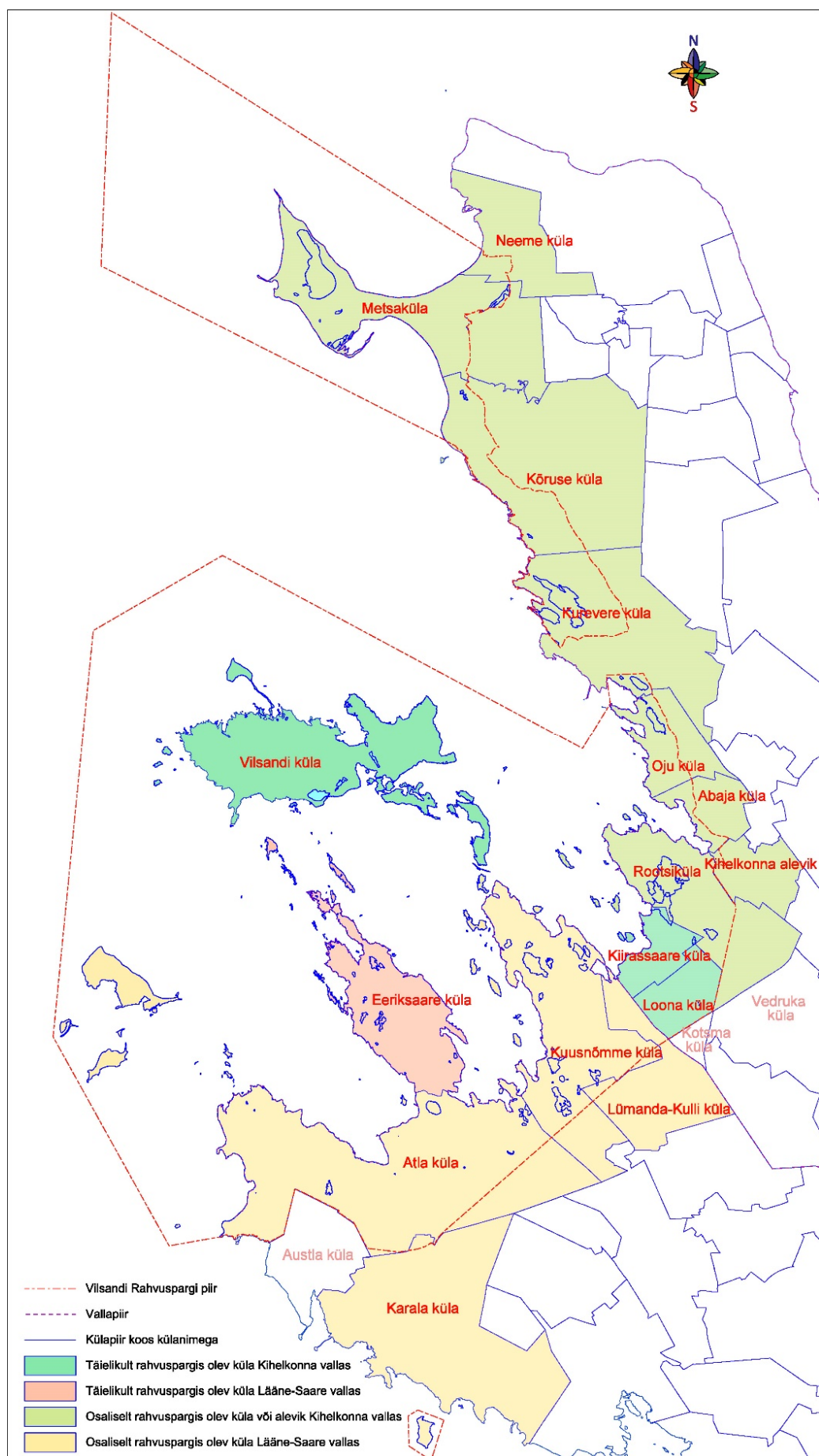
hilisemad kaardid kasutavad üldjuhul nimekuju saksapärasest nimekuju *Filsand*, vene keeles vanas kirjaviisis *Фильзандъ*. Ka esimestel eestikeelsetel kaartidel 1920ndate algusest¹ on nimekuju *Filsand*, kuid 1922. a juba *Wilsandi*² ja hiljem *Vilsandi*.

Esimene osa praegusest Vilsandi rahvusparkist võeti esmakordselt kaitse alla 1910. a, kui Riia Loodusuurijate Ühing rentis 14. augustil Kihelkonna kirikumõisalt Vaika saared merelindude kaitseala loomiseks. Vaika saared ja Vilsandi saare loodepoolne osa võeti looduskaitse alla Vabariigi Valitsuse otsusega 20. oktoobrist 1937. a. Vabariigi Valitsuse otsusega 8. septembrist 1939. a maa-ala looduskaitse alla võtmise kohta võeti järgneva osana praegusest Vilsandi rahvusparkist kaitse alla Harilaid. Rahvusparki ala põhiosa on olnud Vilsandi riikliku looduskaitsealana kaitse all alates 21. septembrist 1971. a, kui ENSV Ministrite Nõukogu kinnitas oma määruse nr 457 „Vaika Riikliku Looduskaitseala territooriumi laiendamise ja Vilsandi Riiklikuks Looduskaitsealaks ümbernimetamise kohta“. Vabariigi Valitsuse 8. detsembri 1993. a määrusega nr 387 „Soomaa, Vilsandi ja Karula rahvusparki moodustamine“ reorganiseeriti looduskaitseala Vilsandi Rahvusparkiks.

¹ 1921. a kaart EAA, f 2072, n 5, s 345, l 1

² ERA, f 1622, n 1, s 715, l 3

Joonis 1. Külad Vilsandi Rahvuspargis: punases kirjas rahvuspargis asuvad või osaliselt asuvad külad, roosas kirjas rahvuspargiga piirnevad külad.

Töö eesmärkide saavutamiseks on välja töötatud ja rakendatud kohandatud metoodika. Metoodika töötasid sarnaste tööde³ analüüsi baasil välja ja teostasid Artes Terrae projektijuht ja Tallinna Tehnikaülikooli Tartu kolledži maastikuarhitektuuri õppetooli õppejõud ruumilise keskkonna planeerija ehitusinsener Mart Hiob (PhD, projekti juht), Eesti Kunstiakadeemia kunstikultuuri teaduskonna dekaan arhitekt Lilian Hansar (PhD), Eesti Vabaõhumuuseumi Maa-arhitektuuri keskuse teadur etnoloog Rasmus Kask (MSc), Artes Terrae maastikuarhitekt ja Tallinna Tehnikaülikooli Tartu kolledži maastikuarhitektuuri õppetooli endine õppejõud Sulev Nurme (MSc) ja Artes Terrae maastikuarhitekt Heiki Kalberg. Inventeerimise viisid läbi Mart Hiob, Lilian Hansar, Rasmus Kask, Heiki Kalberg, maastikuarhitekt Merle Karro-Kalberg ja kunstiajaloolane Mariann Raisma. Andmebaasi süstematiseeris Mart Hiob. Visuaalse analüüsi teostasid Lilian Hansar, Sulev Nurme, Mart Hiob, Rasmus Kask, Heiki Kalberg, Merle Karro-Kalberg ja Mariann Raisma. Ajaloolise kaardimaterjali ja fotod töötasid läbi Mart Hiob ja Lilian Hansar. Arhitektuuriselt väärtuslikud hooned ja hooneosad kirjeldasid ja ehitus- ning arhitektuurialased soovitusel sõnastasid Lilian Hansar ja Rasmus Kask. Väärtuslike ja tihendatavate küla(osa)de ettepanekud töötasid välja Lilian Hansar, Mart Hiob, Rasmus Kask ja Heiki Kalberg.

Uurimisala hõlmas kogu Vilsandi rahvusparki, mille koosseisu kuuluvad täies ulatuses Kihelkonna vallas Vilsandi, Loona ja Kiirassaare küla ning Lääne-Saare vallas Eeriksaare küla. Osaliselt kuuluvad rahvusparki Kihelkonna vallas Neeme, Metsaküla, Kõruse, Kurevere,

Oju, Rootsiküla ja Abaja küla ja Kihelkonna alevik ning Lääne-Saare vallas Lümanda-Kulli, Kuusnõmme, Karala ja Atla küla. Neist viimases kuulub rahvusparki kogu tänane asustus.

Käesolevas töös uuritakse ja hinnatakse rahvusparki kultuuripärandit. Kultuuripärandi all mõistetakse objekte, nähtusi ja kultuuriruumi (nt pärandmaastikud), mida hinnatakse neile omistatud ajaloolise, teadusliku, kunstilise, sotsiaalse, usundilise jm väärtuse tõttu. See mõiste hõlmab nii materiaalsel (nt ehitised, paikkonnad, artefaktid, loometeosed) kui ka vaimset (nt uskumused, tavad, oskused) pärandit, mida tajutakse paikkondliku (etnilise, religioosse vms) identiteedi osana ja soovitakse seetõttu järgnevatele põlvkondadele edasi anda, so pärandada. Käesolevas töös on rõhk materiaalse kultuuripärandi uurimisel, kuid läbiviidava küsitluse raames tuvastatakse piiratud hulgal ka vaimset pärandit. Kultuuripärandi kaitse rahvusparkis tähendab ajalooliselt väljakujunenud asustusmusteri ja tiheduse säilitamist ja edasiarendamist, ehitades paikkonda sobiva arhitektuurilise lahendusega hooneid eelkõige hoonestuse algsesse asukohta.

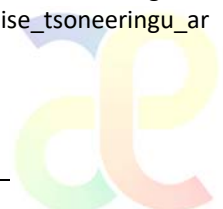
Ajaloolise püsivuse ehk pärandmaastiku esinemisulatuse allikana kasutati töös 2014. aastal Eesti Maaülikooli töötaja Maarja Semmi korraldamisel koostatud uurimust „Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi koostamine ning ajaloolise maakasutuse analüüs ja tsoneering“⁴.

Käesolevas töös tuuakse esile väärtuslikumad ajaloolise asustusstruktuuri näited. Kõige väärtuslikuma külaosa kohta, kus on tuvastatud rikkalik kultuuripärand ehedal kujul,

³ Lahemaa rahvusparki külade arhitektuuri ja asustusstruktuuri analüüs. Töö nr 34MT10. Artes Terrae 2012.

Matsalu rahvusparki ehituspärandi ja asustusstruktuuri analüüs. Töö nr 44MT12. Artes Terrae 2013.

⁴ Töö aruanne on kättesaadav aadressil https://www.kik.ee/sites/default/files/Uuringud/2014/matsaluvilsandi_maastikulise_tsoneeringu_aruanne_0.pdf

kasutatakse sõnapaari *väärtuslik külaosa* vältides sõna *miljööväärtuslik* kasutamist. Selle põhjuseks on asjaolu, et miljööväärtuslikkus on planeerimisseadusega kasutusele võetud mõiste, mida kasutatakse üld- ja detailplaneeringutes üldjuhul teiste alade kohta kui käesolevas töös. Käesolevas töös sama sõna kasutamine, mis on kasutusel planeeringutes, külvaks segadust, sest miljööväärtuslikkuse ja väärtusliku külaosa määramise alused, määraja ning määramisest tulenevad tingimused on erinevad.

Käesoleva töö täpsusastmele seavad piirid töö aluseks olevate allikate kvaliteet. Kasutatud suuremõõtkavalised kaardid (täpseim kaart on Tellijalt poolt üle antud Eesti Põhikaart täpsusastmega 1:10 000) ei võimalda täpselt määrata erinevate väiksemate objektide nagu

kiviaiad, sildid jms asukohta, mistõttu on sellest hoidutud ning piirdutud on vastava ala äramärgimisega. Vastavalt võimalustele on lisaks kaartidele kasutatud vaatlust ning muid kättesaadavaid allikaid (kirjalikud allikad ja inimeste suuline kirjeldus, üksikute kohtade täpsemad plaanid), kuid käesoleva töö raames ei viida uuringualal läbi lisamöödistamist.

Kasutatud põhikaart ei ole täielikult kooskõlas tänase olukorraga maastikul, mistõttu võib üleantud kaardimaterjalides esineda eksitusi – mõnel pool ei ole talukohta kantud elumaja, teinekord ei ole hoonete hävinemine kaardil registreeritud jne. Käesolevas töös on võimalusel kaardiinfot täiendatud, kuid põhikaardi süstemaatilist täiendamist ei ole läbi viidud, sest see ei ole käesoleva töö eesmärk.

2. Metoodika

2.1. Töö ülesehitus

Käesoleva töö puhul on tegemist kvalitatiivse uuringuga, mis kasutab piiratud hulgal kvantitatiivseid andmeid, milleks on eelkõige ehitised, maastikuelemendid, teekoridorid ja katastripiirid ning kultuuriajaloolised andmed. Töö ülesehitus hõlmab käesolevat metoodika kirjeldust ja kõigi rahvusparki külade kirjeldust, millele lisanduvad tabelid XSLX-formaadis ja MapInfo andmekihid vastavalt hanke tehnilises kirjelduses väljatoodule.

Töö sisuks on hinnata rahvusparki kõikide külade kultuuripärandi väärtust ja selle säilitamise vajadust vastavalt põhjendatud väärtuskriteeriumitele käsitledes järgmisi kultuuripärandi aspekte:

1. asustuse kujunemislugu, külade iseloomustus (sh küla struktuuri kirjeldus) ning ajaloolis-kultuuriline väärtus;
2. ehituspärandi arhitektuurne iseloomustus (sh vormid, mahud, materjalid, konstruktsioonid, üldplaan, tihedus jne), ehitustehniline seisukord ning ehitiste väärtused;
3. kultuurimaastike iseloomustus (sh pärandkultuuriobjektid, ajaloolised maastikud) ja väärtused (sh kiviaiad, ajalooline teedevõrk, militaar- ja merepärandi objektid, ajaloolised lautrikohad);
4. ülevaade muinsuskaitse all olevatest objektidest (sh arheoloogilistest piirkondadest).

Kohalike elanike ja maa- ning majaomanike küsitlemisest ja vestlustest püütakse välja selgitada:

1. mis on elanike jaoks kultuuriväärtuslik;
2. milliseid pärandkultuuriobjekte elanikud hindavad (maastikuelemendid, väikevormid, ehitised, ühiskasutusruum jms);

3. millised on olnud probleemid kultuuriväärtuste kaitsega senini;
4. kui laiaulatuslike piirangute kehtestamist (sh ehitustegevusele ja ehitiste välisilmele, maakasutusele jne) soovitakse kultuuriväärtuste kaitse tagamiseks.

Töös analüüsitakse külade olulisemate üksikobjektide või maastikuelementide kaitsevajadusi ning antakse ehituspärandi ja väärtusliku maastiku soodsa seisundi säilitamiseks kaitsekorralduslikud soovitusel järgmiste teemade kaupa:

1. ehitustegevuse planeerimise üldised põhimõtted rahvusparki piiranguvööndis (määratletakse mh suurema ja väiksema ajaloolise asustusstruktuuri väärtusega alad ja alad, kus võib ajaloolist asustusstruktuuri tihendada rajades uusi elukohti), lähtudes kirjeldatud väärtustest, arvestades kohalike elanike väljendatud seisukohti ja rahvusparki kultuuripärandi kaitse eesmärgi;
2. soovitusel kultuuriväärtuste säilitamiseks – sh hoonete hooldamiseks ja rekonstrueerimiseks, uute hoonete rajamiseks (nt asukoht, maht, välisilme), pärandmaastike hooldamiseks, teadlikkuse tõstmiseks elanike seas jne;
3. soovitusel avaliku, ühiskondliku kasutusega ruumi planeerimiseks ja väikevormide rajamiseks – merele ja vooluveekogudele ligipääsupiirkondade ning külade ühistegevuse ja traditsioonide säilitamiseks sobivate alade määramine; külastustaristu (puhkekohad, matkarajad, infotahvlid) asukohavalik ja paigutus; soovitusel piirete ja haljastuse rajamiseks, puhkerajatiste (puhkekohad, teabetahvlid, viidad, ootepaviljonid jne) paigutamiseks ja välisilme kujundamiseks.

Töö tulemused esitatakse kirjaliku aruandena ning andmekoguna järgnevalt:

1. käesoleva teaduspõhise aruandena iga küla kohta kõigi eelpool nimetatud punktide osas, elanike/omanike küsitluse tulemus vabavormilise protokollina;
2. soovitud eraldi seletuskirjana külade või sarnase kaitsevajadusega alade kaupa;
3. kokkuvõtlik pärandkultuuriväärtuste andmekogu XLSX-formaadis tabelitena nii uuringutulemuste kui soovitude kohta külade kaupa ja väärtuste lõikes; seejuures seotakse andmekogu MapInfo programmi formaadis kaardikihtidega, kuhu on kantud piiranguvööndi võimalikud hoonestusalad ning erinevate kaitsekorralduslike soovitudega objektid ja alad; andmed esitatakse järgmiste andmekihtidena MapInfo arvutiprogrammi formaadis L-EST 97 (EUREF89) projektsioonis:
 - a. olulise kultuuriväärtusega üksikobjektid,
 - b. olulise kultuuriväärtusega alad,
 - c. väärtuslikud ja tihendatavad/uushoonestusega alad,
 - d. avaliku huviga ühiskasutusega alad külates.

Töö metoodika koosneb järgmistest osadest:

1. arhiiviallikate, nii kaartide kui tekstide uurimine,
2. rahvuspargi ala inventeerimine,
3. elanike/omanike küsitlemine,
4. eelnevate tulemuste süstematiseerimisel ja analüüsimisel väärtuslike ehitiste määratlemine,

5. kogu eelneva info põhjal väärtuslike ja tihendatavate küla(osa)de määratlemine,
6. soovitude andmine väärtuste säilitamiseks.

Ajaloolise materjali ning kohapealse inventeerimise põhjal koostatakse aruanne töö tehnilises kirjelduses väljatoodud teemade osas järgnevalt: asustuse kujunemise ajalugu, hoonestus, militaar- ja merepärandi objektid, teedevõrk, sadamakohad ja lautrid, kiviaiad, sillad, ilmekad pärandkooslused, muinsuskaitsealused objektid, elanike ja omanike küsitluse tulemused ning väärtuslike külaosade ettepanek.

Töö esitatakse mitmes etapis – esmalt metoodika ja aruanne Vilsandi küla kohta, pärast tagasiside saamist täiendatud metoodika ja uuendatud Vilsandi küla aruanne. Seejärel ülejäänud rahvuspargi aruanne ning pärast tagasiside saamist täiendatud aruanne. Lõpuks esitatakse ülejäänud lepingujärgsed töö osad – soovitud eraldi seletuskirjana külade või sarnase kaitsevajadusega alade kaupa ning kokkuvõtlik pärandkultuuriväärtuste andmekogu tabelina XLSX-formaadis nii uuringutulemuste kui soovitude kohta külade kaupa ja väärtuste lõikes, mis seotakse MapInfo andmekihtidena kaardiga.

Tööd täiendatakse jooksvalt tellija vajadustele vastavalt.

Töö teostamise etapid on esitatud järgnevas tabelis.

Tabel 1. Käesoleva töö tegevuste ajakava.

Järjestus	Tegevuse nimetus	Kestvus	Periood
I etapp	Välitööde ettevalmistamine, arhiiviuuringud ja kaardianalüüs	2 kuud	September-oktoober 2015
II etapp	Välitööde teostamine Vilsandi külas, andmete süstematiseerimine, analüüsimine	1 kuu	November 2015

Järjestus	Tegevuse nimetus	Kestvus	Periood
III etapp	Metoodika viimistlemine ja Vilsandi küla aruande (koos lepingus kõigi nõutud lisadega) koostamine ja üleandmine 11. jaanuaril 2016	1 kuu	Detsember 2015-jaanuar 2016
IV etapp	Välitööde teostamine ja materjali süstematiseerimine teistes külades ja Kihelkonna alevikus	5 kuud	Jaanuar-mai 2016
V etapp	Andmete analüüs ja aruande koostamine	2 kuud	Juuni-juuli 2016
VI etapp	Tulemuste tutvustamine ja paranduste sisseviimine	1 kuu	August-november 2016
VII etapp	Andmebaasi koostamine ja aruande üleandmine 11. detsembril 2016, lõplik üleandmine jaanuaris 2017	1 kuu	Detsember 2016-jaanuar 2017

Töö lõpetamine toimus detsembris 2016. Sellele järgnes veel märkuste ja muudatuste

sisseviimine vastavalt tellija ettepanekutele ning töö lõplik üleandmine jaanuaris 2017.

2.2. Arhiiviallikad, asustuse ülevaade, muud allikad

Arhiiviallikad

Arhiiviuuringud sisaldavad eelkõige ajaloolise kaardi- ja fotomaterjali, mis on kättesaadav avalikest allikatest, hankimist ja analüüsimist. Rahvusarhiivi digitaalses kaardiserveris⁵ saadi u 3700 vastet otsingule, mis sisaldas või võis sisaldada Vilsandi rahvusparki või selle osi. Sobivuse järgi kaartide läbivaatamine tuvastas rahvusparki või selle lähiala kohta ligemale 300 ajaloolist kaarti, millest digiteerimata olid peamiselt sõdadevahelise vabariigi aegsed kruntide moodustamise plaanid. Kaartide koostamise vahemik ulatub 17. saj teisest poolest 1989. aastani. Kaardid on väga erinevas mõõtkavas – leidub vaid mõne krundi üksikkaarte, kui ka vanemaid kaarte kogu Eesti või Saaremaa kohta, mis sisaldavad huvipakkuvaid detaile Vilsandi rahvusparki ala

kohta. Perioodidest eristuvad rootsiaegsed 17. saj lõpu kaardid, millele järgnevad hea kattuvusega 18. saj 90ndate ja 19. saj alguse kaardid ning juba täpsemad 19. saj teise poole kaardid kuni 20. saj esimese kümnendi üheverstalise kaardini, mis on kohandatud projektsioonis kättesaadav ka Maa-ameti kaardiserveris. Sõdadevahelise vabariigi kaartide koostamisel on kasutatud enamjaolt varasemaid aluskaarte, sest üleriigilise mõõdistuse juures enne okupatsioonide algust Saaremaale ei jõutudki⁶.

Lisaks Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemile kasutati käesolevas uuringus Maa-ameti avalikku kaardiserverit xgis.maaamet.ee, kus peale üheverstalise kaardi on vanem aga ebatäpsem Schmidt kaardid (1839) ning terve rida pärast sõjaaegseid nõukogude

⁵ Aadressil <http://www.ra.ee/kaardid/index.php/et/site/advanced>

⁶ Lankots, Jaks. 1995. Eesti suuremõõtkavaline kaardistamine aastail 1918-1940. Ilmunud sarjas

„Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist“, XI kogumik, toimetajad V. Kaavere, L. Kongo, E. Tammiksaar. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn.

okupatsiooni aegseid kaarte alates 1943. aastast.

Kirjalike allikatena kasutati enamjaolt võrgus leiduvat usaldusväärset ja eelretsenseeritud materjali, aga ka kirjalikke allikaid (raamatuid, artikleid). Kõik allikad on viidatud. Eraldi

arhiiviuuringut külade ajaloo uurimiseks läbi ei viidud.

Lisaks hoonete ja asustuse teabele tuvastatakse kaartidelt ka infot muu kultuuri- ja majandustegevuse kohta, sh randumisalad ja lautrikohad, külaplatsid, piirivalve ja sõjaväe ehitised jms.

Joonis 2. Kohanimed Vilsandi Rahvuspargi alal ajaloolisel kaardil aastast 1800. Kaardil on näha Kihelkonna kirik (*Kielkond*), mõisad (*Hohenaiichen, Lümada, Carral, Attel, Kusnem, Kadwel, Rotziküll, Pajomois, Taggamois*), külad (*Attel, Hautzel, Waiwel, Kozma*, hilisem karjamõis *Ojo, Kurrefer, Tammik, Kõrrust, Nõmme* jt) ja geograafilised nimed (*Naistekiwa, poolsaar Hauzel, Letten Holm, Notawa Laid, Ericksaar, Gross ja Klein Filsand, Wesilamaa, Waiksid, Feuer Baeke* ehk tuleturni mägi, *Rotze Rahuu, Pitk Laid, Pichlapu Rahuu, Harri Laid, Ahjo Säer, Hennigo Rahuu, Richwa Rahuu, Hundwa Ninna* jt). EAA, f 3724, n 5, s 1580, 13k.

Ajalooliste fotode allikatena kasutati erinevaid muuseume – Saaremaa muuseum, Eesti rahva muuseum, Eesti meremuuseum, Eesti

vabaõhumuuseum, Virumaa muuseumid – ja ilmavõrgus leiduvaid fotosid.

Foto 1. Nelly Tambu ja Aleksander Truuväärti pulmad Vilsandil. Saaremaa muuseum F 3718:30 F.

Asustuse ajalooline ülevaade

Arhiiviallikad on tihti jaotatud ajaloolise haldusjaotuse põhjal. Saaremaa nagu kogu Eesti haldusjaotus on kujunenud mitmetuhande aasta jooksul. Enne ristiusustamist moodustasid haldusjaotuse muinaskihelkonnad ja -maakonnad. Rahvuspargi alal oli muinasajal *Kiligunde* muinaskihelkond. 1233. a jaotati Saaremaa kolme võimu – Mõõgavendade ordu (aastast 1236 Liivi ordu), Saare-Lääne piiskopi (kuni aastani 1228 Riia piiskopkonna osa) ja Riia linna vahel. 1254. a jagati 1228. a esmamainitud Kihelkonna muinaskihelkond võrdselt Liivi ordu ja Saare-Lääne piiskopi vahel – esimene sai põhja-, teine lõunaosa. Kihelkonna sadam jäi aga ühiskasutusse. Uute valduste keskusteks

said Paju ordumõis ja Lümada piiskopimõis. Need kaks mõisa kuuluvad kihelkonna vanimate mõisate hulka⁷.

Suur osa mõisu (ehk ülikute suurtalusid) oli olemas kindlasti juba muinasajal. Osa neist ristiusustamise järel kadusid, teiste omanikud aga saksastusid ning vanadele külamaadele rajati ka uusi mõisu. Mõisate võrgustik, kus valdav osa maast kuulus mõisatele ja vabasid talupoegi oli üksikuid, kujunes välja keskaja lõpuks. Muinaskihelkondade põhjal tekkis algul katoliiklike, pärast 16. saj luterlike kirikukihelkondade võrgustik, millele 19. saj lõpul lisandus õigeuskirikute kihelkondade jaotus⁸. Vilsandi Rahvuspargis asunud mõisasüdamed on näidatud järgneval joonisel⁹.

⁷ Lümada valla kujunemine: <http://www.lymanda.ee/Vallavalitsemine>

⁸ 1891. a kaart Liivimaa õigeusu kihelkonnad, EAA, f 1350, n 1, s 20, l 2

⁹ Rahvusarhiivis oleva u 1800. a kaardi (EAA, f 2072, n 3, s 72, l 1) selgitusse on märgitud Lihassoo mõis, mis on aga tõenäoliselt eksitus. Kaardil on sarnaselt teistele sama ajastu kaartidele (nt EAA, f 2072, n 3,

**Joonis 3. Mõisate, mis omasid
maad Vilsandi Rahvuspargis,
mõisasüdamed (v.a Pilguse
mõis).**

s 96, l 1) näidatud Lehaso Romelti talu Kuusnõmme mõisa maadel, selle läänepiiril. Hilisematel kaartidel (nt 1867. a EAA, f 3724, n 5, s 2202, l 1, 19. saj II pool EAA, f 3724, n 5, s 2200, l 1) on talu kadunud ning seal asub mõisa põld. Mõisa tükeldamise käigus sai mõisa põllu endale hiljem merest kaugemale

rajatud Tiigi talu (olemas ka tänapäeval Vana-Tiigi katastriüksusel).

Lihasso talu rajati hiljem uuesti teisele poole piiri Atla mõisa maale hajataluna ning oli veel olemas ka pärast II maailmasõda, kuid on tänaseks päevaks hävinud ja talukoht asub katastriüksusel Kihelkonna metskond 225.

Mõisad, mis omasid rahvusparkis maad, on toodud järgnevas tabelis. Erinavalt tänase Eesti mandriosast paiknesid Saaremaa mõisate

maad läbisegi, mistõttu ei ole Maa-ameti kaardiserveri ajaloolise haldusjaotuse kaardikihil Saaremaa mõisate piire antud¹⁰.

Tabel 2. Mõisad, mille maad asusid tänase Vilsandi Rahvusparki alal.

	<i>Mõisa eestikeelne nimi</i>	<i>Mõisa saksakeelne nimi</i>	<i>Märkused</i>
1	Loona	<i>Kadvel, Kadvell, Kadwel, Kattwell, Katwel</i>	Mõisasüda asub rahvusparkis. Mõis asutati keskajal, esmamainimine 1506. 16. sajandist kuni 1791. aastani kuulus von Lode perekonnale, millest ka eestikeelne nimi. 1513. a oli mõisaomanikuks Jürgen Lode, 1783. a assessor Georg Reinhold von Lode ¹¹ . Hiljem kuulus mõis von Stackelbergi, von Bergi, von Osten-Sackeni, von Ekesparre ja 1826. aastast kuni võõrandamiseni 1919 von Hoyningen-Huene perekonnale. Mõisa viimane võõrandamiseelne omanik oli Olga von Hoyningen-Huene. Mõisasüda on ainukesena rahvusparkis säilinud mõisa peahoone. Mõisale kuulus rahvusparkis tänane Loona, Kiirassaare ja Eeriksaare küla, osa Vilsandist, Loonalaid jt saared.
2	Kuusnõmme	<i>Kusnöm, Kusnem</i>	Esmamainimine 1561, hertsog Magnuse läänistus. 1783. a oli mõisaomanikuks kapten Carl Johann von Lode ¹² . Mõisasüda anti 1920ndail Tartu ülikoolile ¹³ . Mõisasüda asub rahvusparkis, kuid hoonestusest on pärast peahoone mahapõlemist 1984. a augustis ¹⁴ säilinud vaid üksikud müürid, vundamendid ja üks kelder. Mõisale kuulus rahvusparkis tänane Kuusnõmme küla.
3	Atla	<i>Attel</i>	Riigimõis ¹⁵ . Eraldatud Karala mõisast 1750ndail. 1783. a oli rentnikuks kapten Johann Diedrich Wittorf ¹⁶ . Mõisasüda asub rahvusparkis, kuid on täielikult hävinud. Mõisale kuulus tänane Atla küla ja rahvusparki jääv Karala küla osa.
4	Oju	<i>Ojo</i>	Algselt hajatalu Paju mõisa maadel, hiljem Paju mõisa karjamõis. Mõisasüda asub rahvusparkis, kus tänapäeval asub Mäeotsa talu.

¹⁰ Ajalooliste halduspiiride kaardiserveri Kupits ühe koostaja Kalev Kopli andmed.

¹¹ Liivimaa kalender 1784
http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/27985/r_est_a_877.pdf

¹² Liivimaa kalender 1784

¹³ Ülo Rehepapp „Saaremaa mõisate loend“ 2013

¹⁴ Saaremaa loodusturism
<http://www.saaremaanaturetourism.eu/Kuusnomme-mois1>

¹⁵ Riigimõisad olid Rootsi aja algul 1648-54 Magnus de la Gardie eravalduses.

¹⁶ Liivimaa kalender 1784

	<i>Mõisa eestikeelne nimi</i>	<i>Mõisa saksa keelne nimi</i>	<i>Märkused</i>
5	Paju	<i>Pajomois, Paiomois, Pagimois, Pagimõisa</i>	Riigimõis ¹⁷ , muudeti eramõisaks 19. saj ¹⁸ . Asutatud 13. saj ordu Kihelkonna kihelkonna maade keskusena. 1783. a oli rentnikuks major von Sparremann ¹⁹ . Tsaar Paul I kinkis vahepeal, 1798, mõisa kapten von Lodele. Pärast eramõisaks muutmist oli alates 1846. a kuni vöörandamiseni 1919. a Freytag von Loringhovenite aadliperekonna fideikomissi ²⁰ (jagamatu pärandi) osa. Mõisasüda asub väljaspool rahvusparki. Mõisale kuulus rahvusparkis suurem osa Väikese Vilsandi saarest ja valdav osa tänasest Oju külast.
6	Rootsiküla	<i>Rotziküll</i>	Esmamainimine 1559, eraldatud Paju mõisast ²¹ . 1783. a oli mõisaomanikuks kapten Otto Woldemar von Stackelberg ²² . Mõisasüda asub vahetult rahvusparkist väljas. 1929-77 töötas mõisa peamajas Kihelkonna kool, mis hävis 1977. a tulekahjus. Uus koolimaja ehitati mere poole. Mõisapargis on säilinud tiik ja kiviaiad. Mõisale kuulus rahvusparkis tänane Rootsiküla ja Abaja küla.
7	Kihelkonna kirikumõis	<i>Pastorat Kielkond</i>	Kihelkonna kiriku pastoraadi mõis. Kihelkonna kirik kuulub vanimate Saaremaa pühakodade hulka. Kahe võlvikuga ühelöövilisest pikihoonest koosnev algkirik valmis arvatavasti 13. saj II poole keskel, seejuures kooriruum, kui kiriku vanim osa, võis ehitatud olla juba enne 1254. aastat. Kiriku oreli on ehitatud orelimeister Johann Andreas Steini 1805. aastal ning on ainus teadaolev säilinud kirikuorel tema töökojast ja ühtlasi vanim suures osas säilinud kirikuorel Eestis. Kihelkonna luterlik kogudus kuulub Eesti suuremate maakoguduste hulka. Mõisasüda asub väljaspool rahvusparki. Mõisale kuulus rahvusparkis Suure Vilsandi saare lääneosa.

¹⁷ Leo Leesment „Saaremaa halduskonna finantsid 1618/19. aastal“ Tartu, 1933

¹⁸ Ülo Rehepapp „Saaremaa halduskorraldusest läbi teise aastatuhande“ 2013-15

¹⁹ Liivimaa kalender 1784

²⁰ Fideikomiss (ladina k *fidei commissum*) tähendab otsetõlkes *usaldatud au ja südametunnistuse peale* ja pärineb tõenäoliselt keskaegsest Hispaaniast. Korraldus tähendas, et pärandust ei saanud jagada, vaid see pidi ühes tükis edasi minema järgmisele põlvkonnale, mis muutis võimatuks mõisast talude pärisestmüümise. Pajumõisa fideikomiss on mainitud 1893. a kaardil, mis kujutab mõisa talumaid 1867. a seisuga – EAA, f 3724, n 4, s 1094, l 1k.

²¹ Ülo Rehepapp „Saaremaa mõisate loend“

²² Liivimaa kalender 1784

	<i>Mõisa eestikeelne nimi</i>	<i>Mõisa saksa keelne nimi</i>	<i>Märkused</i>
8	Kõruse	Körrust	Riigimõis ²³ . Eraldatud Tagamõisa mõisast 1715 ja 1731 vahel ²⁴ , mainitud 1756 ²⁵ . 1741. a oli rentnikuks von Lode perekond ²⁶ . 1784. a Liivimaa kalendris on kirjas, et tegemist on külaga ning mõisamaad on talupoegade kasutuses ja renditud talupoegadele ²⁷ . 1796. a kaardil on näidatud Kõruse küla koos taludega ²⁸ . 19. saj loendites puudub ²⁹ , mis viitab sellele, et mõis kadus. Kunagisele mõisale kuulus tänane Kõruse küla.
9	Lümanda	Lümmada	Riigimõis. Asutatud vallutusjärgselt Saare-Lääne piiskopimaade keskusena. Esimesed kirjalikud teated Lümanda nime kohta on pärit aastast 1522 ³⁰ . 1783. a oli rentnikuks valitsuse sekretär Daniel Gottlieb Sukni ³¹ . Mõisasüda asub väljaspool rahvusparki. Mõisale kuulusid rahvusparkis maad Suure Vilsandi saarel ja tänane Lümanda-Kulli küla.
10	Karala	Karral, Carral	Riigimõis. Asutatud 17. saj Rootsi ajal ³² . 1741. a valitses mõisa aadlik kapten Flemming ³³ . Mõisasüda asub väljaspool rahvusparki. Mõisale kuulus rahvusparkis metsa- ja heinamaa Suurel Vilsandil ja Naistekivimaa saar.
11	Tagamõisa	Taggamois, Nemmal	Riigimõis, mille viimane rentnik oli Arnold Eichfuss ³⁴ . Rajatud u 1570, riigistatud rootsi ajal ³⁵ . 1741. a oli rentnikuks kapten parun von Vietinghoff ³⁶ . 1783. a oli rentnikuks kapten Otto Woldemar von Stackelberg ³⁷ . 19. saj oli rentnikuks

²³ Liivimaa kalender 1784

²⁴ <http://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/eestimoisad/view?id=999>

²⁵ Hans Feldmann, Gertrud Westermann „Baltisches historisches Ortslexikon: Estland (einschliesslich Nordlivland)“, Böhlau Verlag Köln Weimar, 1985

²⁶ Peter Wilhelm Buxhoewden (baron von) „Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell“ Verlag von Edmund Götschel Riga Leipzig, 1838

²⁷ Liivimaa kalender 1784

²⁸ EAA, f 2072, n 3, s 49a, l 1k.

²⁹ Ülo Rehepapp „Saaremaa mõisate loend“

³⁰ Lümanda valla kujunemine: <http://www.lymanda.ee/Vallavalitsemine>

³¹ Liivimaa kalender 1784

³² Ülo Rehepapp „Saaremaa mõisate loend“

³³ Peter Wilhelm Buxhoewden (baron von) „Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell“ 1838

³⁴ Saaremaa turismiinfo: http://www.saaremaa.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=138

³⁵ Ülo Rehepapp „Saaremaa mõisate loend“

³⁶ Peter Wilhelm Buxhoewden (baron von) „Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell“ 1838

³⁷ Liivimaa kalender 1784

<i>Mõisa eestikeelne nimi</i>	<i>Mõisa saksaakeelne nimi</i>	<i>Märkused</i>
		Theodor von Buxhoeveden (1836-1892). Mõisasüda, mis on hävinud, asus väljaspool rahvusparki. Mõisale kuulus rahvuspargis tänane Metsaküla (sh Harilaiu poolsaar), Neeme, Kurevere ja Kõruse küla.

Saaremaal olid mõisamaad väga killustunud, mis peegeldub hästi Vilsandi saarel, kus olid valdused neljal mõisal ja nende talupoegadel. Samuti võib näiteks tuua Karala mõisa, millele kuulusid peale Karala ja Austla küla veel omavahel piiri mitteomavad Koovi küla, Riksu küla, metsa- ja heinamaa Vilsandil ning veel kaks lahustükki.

13.-14. saj asus Kihelkonna piiridesse elama hulk rootslasi, peamiselt sadamate ümbrusesse, mis peegeldub tänapäeval Rootsiküla nimes. Rootslased tegelesid peamiselt karjakasvatusega, kala- ja hülgepüügiga. 16. sajandiks olid nad valdavalt eestlastega segunenud.

Aastail 1559-1645 oli Saaremaa Taani valduses ja aastail 1645-1710 Rootsi võimu all. Rootsi võimu teises pooles võeti erakätesse antud mõisaid tagasi riigiomandisse. Reduktsiooni käigus loodi maakataster ja ühtlustati talupoegade koormisi. Saaremaal algasid maamõõtmistööd 1686. aastal Põide ja Jaani kihelkonnas ning kestsid 1709. aastani. Sellest ajast on pärit süstemaatilised katastrikaardid, mida on kasutatud ka käesoleva töö käigus. Lisaks originaalkaartidele on säilinud ka 18. saj lõpus toodetud ümberjoonistused, mis on tänapäeval kergemini loetavad. Reduktsioon

ei toonud koormistele kergendust, aga kroonutalupojad said õiguskaitse võimaluse mõisarentnike omavoli vastu.

1695-97 laastas maad suur näljaaeg, järgnes Põhjasõda ja 1710. a kevadel-suvel suur katk. 1710. aastal vallutasid Vene väed Saaremaa, kuid senine mõisate struktuur säilis. 1731-65 oli Saaremaa eraldi provints, kuid liideti seejärel Liivimaaga.

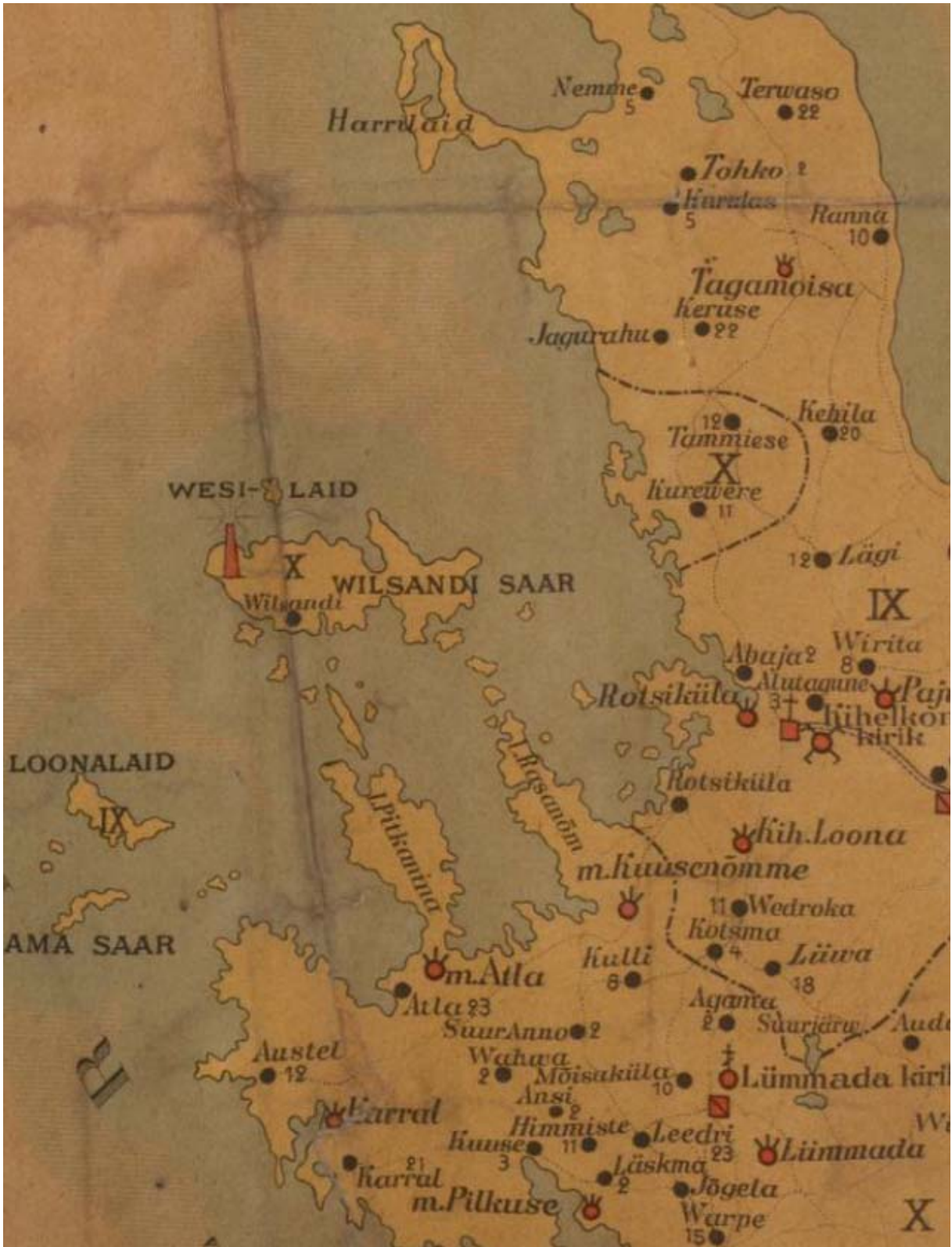
19. saj talurahvaseadustest esimene (1804. a Liivimaal) Saaremaale ei laienenud. 1819. a talurahvaseaduse alusel, mis kaotas ka pärisorjuse, moodustati Saaremaal mõisate kaupa talurahva haldusüksused, vallad koos vallakohtute ja -koolidega. 19. saj teises pooles hakkas vabade talupoegade osakaal kasvama. Algul olid vallaasutused mõisa järelevalve all, kuid 1866. a seadusega vähenes valla sõltuvus mõisavalitsusest.³⁸ 1860ndatel moodustati Kihelkonna kihelkonnas 14 mõisa valda (ehk kogukonda): Kihelkonna kirikumõisa, Loona, Pajumõisa, Pidula, Rootsiküla, Tagamõisa, Lümada, Atla, Kotlandi, Karala, Kuusnõmme, Lahetaguse, Pilguse, Kulli. 1892. a ühendati kuus esimest Kihelkonna vallaks ja kaheksa viimatinimetatut Lümada vallaks³⁹. Kihelkonna ja Lümada valla omavahelised piirid muutusid aja jooksul korduvalt.

³⁸ Eesti Ajalooarhiivi fondide struktuuri kirjeldus: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_info.php

³⁹ Lümada valla kujunemine: <http://www.lymada.ee/Vallavalitsemine>

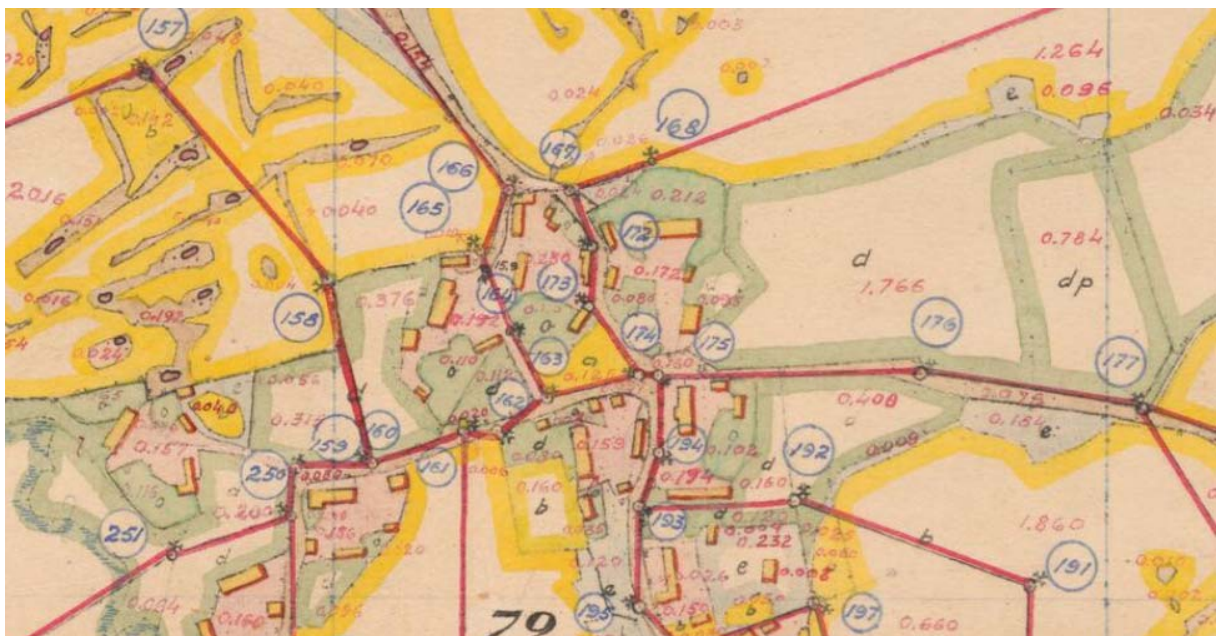
Joonis 4. Väljavõte 1896. a Saaremaa haldusjaotuse skeemist valdade liitmise kohta 1892. a: senise Tagamõisa (kaardil nr 88), Pajumõisa (87), Kihelkonna pastoraadi (86, ristiga), Rootsiküla (89), Pidula (90) ja Loona (91) valla asemele loodi Kihelkonna vald ning Kuusenõmme (93), Atla (94), Karala (95), Pilguse (96), Lümanda (92), Kotlandi (97, väljaspool joonist) ja Lahetaguse (98, väljaspool joonist) asemele loodi Lümanda vald. Varem olemas olnud Kulli vald on kaardil näidatud ühendatuna Loona vallaga. LVVA, f 6828, n 4, s 347, l 1k.

Joonis 5. Väljavõte 20. saj alguse Saaremaa asustuse kaardist: erinevalt eelmisest skeemist on Kurevere, Tammese ja Kulli küla näidatud kuuluvana Lümända valla koosseisu. 1939. a valdade reformiga (ERA, f T-6, n 1, s 93, l 1k) viidi külad tagasi Kihelkonna valda. Sarnast jaotust kinnitab ka 1926. a Saaremaa valdade skeem (ERA, f T-6, n 1, s 116, l 1k). Loonalaid kui Loona mõisa maa kuulub koos mõisaga Kihelkonna valla alla. Kaardil on näidatud mõisasüdamed (punane sõõr kolme kiirega), kirikud, vallamajad (punane läbitõmmatud ruut), postijaam (punane sõõr nelja jalaga), tuletorn, postimaantee (tõpeltjoon) ja külad (enamikel koos talude arvuga). Vilsandi Rahvuspargi koosseisul on kaardil näidatutest vaid Atla, Rootsiküla, Vilsandi küla ja üksikud talud Kurevere külast. ERA, f T-6, n 3, s 1139b, l 1k.

19. saj teise poole ja 20. saj esimeste kümnendite ümberkruntimise (ehk talumaade kruntiajamise) käigus muudeti traditsioonilist külaasustust – seni valdavalt lapi- ja nöörimaadena kasutusel olnud külamaad

jaotati ringi, et moodustuksid terviklikud talud koos nende ümber paiknevate põllu- ja karjamaadega. Saaremaa lääneosas toimus kruntimine kuni 1930ndateni, kuid siiski säilis ka lapimaaid.

Joonis 6. Lapipõldude ümberkruntimine terviklikeks taludeks Eesti Vabariigi ajal 1929-31: ülemisel kaardil endises Tagamõisa mõisas asunud rahvuspargist välja jääv Kehila sumbküla koos nööri- ja lapimaadega, alumisel kaardil uued talumaade piirid. EAA, f 3724, n 5, s 2219, l 7k, ERA, f T-3, n 24, s 543, l 1k.

Lisaks taludele püstitati tsaariajal küladesse või nende lähedusse sõjalisi ehitisi – põhiliselt piirivalve kordoneid. Laevasõidu turvalisuse tõstmiseks rajati 1806-09 Vilsandi saare

tuletorn, mis on Saare maakonnas säilinutest vanim.

1919. a maareformiga mõisad kui majandusüksused kaotati ning mõisamaad

jaotati talude vahel. Maareformiga moodustati palju uusi talusid, nn asunikutalusid. Mõisate taludeks jaotamine toimus üksikudel juhtudel juba enne maareformi, kui mõned mõisaomanikud loobusid põllumajandusliku mõisa pidamisest ning müüsid mõisamaad taludeks (Kõruse mõis 18. saj, 20. saj algul Kõnnu mõis Harjumaal, Laiküla mõis Läänemaal jt).

Talumajapidamiste arv oli suurim Eesti Vabariigi okupatsioonieelsetel aastatel. Tihedalt olid asustatud nii Vilsandi saar kui ka

rahvuspargi rannakülad Atla, Kuusnõmme, Loona, Rootsiküla, Kurevere. Samuti saavutas selleks ajaks suurima ulatuse põllumajanduslik maakasutus ja suurima arvukuse sellega seotud ehitiste hulk (nt tuuleveskid).

Juba baaside lepinguga 1939. a anti rannalaasid Nõukogude armee kasutusse. Pärast sõda võttis okupatsioonivägi üle suuri alasid Lääne-Saaremaal, mis oli Nõukogude Liidu läänepiiriks vastu Läänemerd. Sõjalise otstarbega hoonete varemed on säilinud Papissaare ja Kiirassaare poolsaarel.

Joonis 7. Pärast Nõukogude Liidu II okupatsiooni algust tänase Vilsandi rahvuspargi alal sõjalaevastikule eraldatud maa-alad, tähistatud punasega. Rahvuspargis Vilsandi saar, Papissaare poolsaar ja Kihelkonna lahe ümbrus ning Jaagarahu ümbrus, ERA, f R-1, n 16, s 10, l 13k.

Nõukogude okupatsiooni järel toimus 1940ndate lõpus sundkollektiviseerimine ning külade asemel moodustati ühismajandid, kolhoosid ja sovhoosid. 1950. a kaotati maakonnad ja vallad, neid asendasid rajoonid ja omavalitsusõigusega külanõukogud. Suures osas jäid inimesed siiski elama oma taludesse, kuid ühismajandid ehtasid majandusüksuseid (laudad, töötlemis- ja tootmisettevõtted) ning nende lähedusse uusi elamuid. Rahvuspargis on näide kolhoosilaudast Atla külas. Ääremaad kas tühjenesid või läheduse tõttu Nõukogude Liidu läänepiirile tühjendati (nt Loonalaid). Seetõttu muutus märgatavalt külastruktuur nii ruumiliselt kui ka funktsionaalselt. Kui võrrelda talude arvu 1991. a ennesõjaaegsega, on vähenemine olnud enam kui kahekordne.

Halduslikult kuulusid Vilsandi rahvusparki külad Saare maakonda kuni 1950. aastani, kui moodustati Kuressaare rajoon, mis 1952 nimetati ümber Kingissepa rajooniks ja kuulus 1952-53 Pärnu oblastisse. Kingissepa rajoon nimetati tagasi Saare maakonnaks 1991. a.

Eesti vabariigi taastamise järel kolhoosid lagunesid, kuid talud valdavalt ei taastunud. See on põhjustanud ääremaade jätkuva tühjenemise, sest endised talumajad on suures osas kasutusel suvemajadena või on päris tühjad. Looduskaunist ja rahulikust ümbrusest tingituna on suviti ajutisi elanikke omajagu ja maju ehitatakse isegi juurde. Seetõttu ei saa kõnelda täielikust tühjenemisest, vaid alaline asustus on asendunud hooajalisega.

Täna sel päeval on kogu Eesti maismaa halduslikult jagatud küladeks, alevikeks, aleviteks ja linnadeks. Vilsandi Rahvusparki alal asub täies ulatuses Kihelkonna vallas Vilsandi, Loona ja Kiirassaare küla ning Lääne-Saare vallas Eeriksaare küla ning osaliselt Kihelkonna vallas Neeme, Metsaküla, Kõruse, Kurevere,

Oju, Rootsiküla ja Abaja küla ja Kihelkonna alevik ning Lääne-Saare vallas Lümanda-Kulli, Kuusnõmme, Karala ja Atla küla. Kokku koosneb rahvuspark 15 külast ja ühest alevikust või nende osast.

Külad koosnevad talu- ja elamuõuedest koos hoonestusega, muudest hoonetest koos neid ümbritseva teenindusmaaga, põllumaadest, karja- ja heinamaadest, metsamaadest ning looduslikest aladest, millele lisanduvad teede, tehnovõrguliinide, kiviaedade jms alune maa. Käesolevas töös ei ole käsitletud külade looduslike alasid rohkem, kui ühenduses inimtekkeliste või inimese ja looduse koostöös tekkinud aladega (nt poollooduslikud kooslused, sh puisniidud, rannaniidud ja alvarid).

Käesolevas töös kasutatakse elukohtade vanuselise üldise määratluse allikana Eesti Maaülikooli uuringut⁴⁰, mida täiendatakse vanemate ajalooliste kaartide analüüsiga.

Muud allikad

Eesti Maaülikooli töös Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi koostamise ning ajaloolise maakasutuse analüüsi ja tsoneeringu⁴¹ kohta on antud I klassi ja II klassi kuuluvad maakatte tüübirühmade alad. Seejuures I klassi alad on defineeritud järgmiselt:

"Esimesse väärtusklassi kuuluv maastik esindab traditsioonilist maastikku ehk pärandmaastikku. See on maastik, mille ajalooline maakasutus on hästi säilinud (kasutusel olevad õued ja püsinud põllud, hooldatud rohumaad) või mõnevõrra on muutunud maastikustruktuur (metsakooslused). Lisaks kultuurilis-ajaloolisele

⁴⁰ Eesti Maaülikooli 2014. a uurimus „Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi koostamine ning ajaloolise maakasutuse analüüs ja tsoneering“.

⁴¹ Töö aruanne on kättesaadav aadressil https://www.kik.ee/sites/default/files/Uuringud/2014/matsaluvilsandi_maastikulise_tsoneeringu_aruanne_0.pdf

väärtusele on paljudele aladel looduslik või võimalik looduslik väärtus."⁴²

II klassi alad on defineeritud alljärgnevalt:

*"Teise väärtusklassi kuuluv maastik esindab endist pärandmaastikku, mida on ümber kujundanud 1960-ndate aastate maaparanduskampaania ja põllumajanduse hääbumise ilmingud 1980-90ndatel. See on maastik, mis ühelt poolt on mõjutatud maakasutuse intensiivistumisest (maaparandusobjektid, uudismaad) ja teiselt poolt põllumajanduslike maade kasutusest välja jäämisest (metsastunud rohumaad, põllud ja põõsastikud). Teise klassi maastikud esindavad maakasutuse ajaloo hilisemaid perioode ning teatud alade puhul saame rääkida taastamispotentsiaalset."*⁴³

2.3. Inventeerimine

Välitööde käigus külastati külade kaupa kõiki uurimisala talusid, elukohti, sõjalisi objekte ja muid avalikult vaadeldavaid ehitisi (nt tuulikud, tuletornid, sõjaväe ehitised jms) *in situ*. Samuti vaadeldi kiviaedade, külateede, lautrikohtade seisukorda ning pärandkultuuri väärtusega maastikuelementide, väikevormide, ehitiste ja ühiskasutuses ruumi seisundit. Inventeeritavad objektid valiti välja kaardimaterjali (nii tänapäevase kui ka ajaloolise), välivaatluse ning elanike küsitlemise põhjal. Inventeerimise käigus püüti välja selgitada ka suulise teabe kohaste olemasolevate objektide, mida ei ole kaartidele kantud, seisund.

Välitööde eesmärk oli koguda põhjalikud andmed külade tänase olukorra kohta ning võrrelda neid ajalooliste andmetega. Kõik hoonerühmad ja olulisemad maastikuehitised pildistati, sh kõik ajaloolised mõisa peahooned või nende varemed. Lisaks tehti oluliste tähelepanekute kohta märkmeid, nt

Seega just I klassi alad on need, mis maastikus on määratletavad läbi traditsioonilisest maakasutusest tulenevate struktuuride, läbi iseloomuliku vaheldusrikka maastikupildi ja eelpoolkäsitletud spetsiifilise maastikumustri. Nende alade puhul võib öelda, et tegemist on nõ autentse kohaliku maastikuga, mis on defineeritud reaalselt senini maastikus eksisteerivate struktuuride, objektide ja nähtustega.

II klassi alad on rohkem viimase 40 aasta spetsiifilise maakasutuse mõjutustega ning seetõttu pärandmaastikena vähem tähtsad. Siiski tuleb maastiku hindamisel arvestada ka II klassi alade väärtustega.

ümberehituse ulatus (välise vaatluse alusel), reheahjude olemasolu, märkimisväärsed kiviaiad, hästihooldatud puisniidud, raskesti märgatav sõjaline pärand jms. Ülevaate saamiseks küla ajaloost, varjatud konstruktsioonidest ja tänasest külaelust ning pärandihooldusesse suhtumise selgitamiseks vesteldi võimalusel kohapeal elavate külaelanikega või hooajaliste elanikega. Inventeerimine ei hõlmanud hoonete ja rajatiste ülesmõõdistamist.

Saadud andmeid oli võimalik võrrelda arhiiviuuringute tulemusena koondatud ajalooliste kaartide andmetega küla kujunemise ja vanema struktuuri kohta, sh talude või nende jälgede olemasolu, külateede asukoht, lautrikohtade olemasolu jms.

Välitöödel kogutud andmed süstematiseeriti küla ja talu (tänase katastriüksuse nime) järgi. Välitöödel salvestatud fotod esitatakse käesoleva töö lisana digitaalselt. Välitööde

⁴² Op cit lk 23.

⁴³ Op cit lk 25.

andmed on peamiseks sisendiks ehitiste ja alade väärtuse määratlemisel.

2.4. Elanike ja omanike küsitlemine

Küsitleti vähemalt 30 rahvusparki püsi- ja ajutist elanikku ja/või kinnisvaraomanikku, hõlmates võimalikult erinevaid sihtgrupe ja külasid. Küsitlus toimus kahe erineva meetoodika alusel.

Esmalt viidi küsitlemine läbi Vilsandi külas poolstruktureeritud intervjuu vormis, st küsijal on olemas põhiküsimused, mille põhjal arendatakse vestlust ning püütakse vestluse käigus leida vastused. Küsitletavatele küsimustikku ei esitletud ja kõigile küsimustele ei saadud alati vastuseid. Etteteatamisega läbiviidud küsitlused salvestati helikandjale.

Küsitletava kohta märgiti üles seotus külaga, tema sugu ja vanuserühm. Võimalusel ka muid näitajaid nagu haridus ja elukutse. Küsitluse tulemused on anonüümsed ning töös ei avaldata ei küsitletava nime, talu ega küla.

Küsitlusel kasutatud küsimused olid üldjoontes järgnevad:

1. Millises rahvusparki külas elate või omate kinnisvara?
2. Rahvusparkis (alalise või hooajalise) elamise pikkus ja põhjus? Oma talu lugu.
3. Milliseid pärandkultuuriobjekte väärtustate (maastikuelemendid, väikevormid, ehitised, ühiskasutuslik ruum)? Kui mõne objekti kohta on lugu, siis on ka selle küsitlejale rääkimise võimalus.
4. Millised on olnud probleemid kultuuriväärtuste kaitsega senini?

5. Kui laiaulatuslike piirangute kehtestamist (sh ehitustegevusele ja ehitiste välisilmele, maakasutusele jne) soovitakse kultuuriväärtuste kaitse ja hoolduse tagamiseks?
6. Millest tuntakse külas (või naaberkülades) puudust ja mida on ülearu?
7. Kas kontakt rahvusparki töötajatega on olemas ning kas seda kontakti peetakse vajalikuks?
8. Kas ollakse kursis rahvusparki kaitse eesmärkidega ning kas nendega nõustutakse?
9. Lõpetuseks palutakse omalt poolt teha ettepanekuid, mida soovitakse täiendavalt teada seoses rahvusparkis elamisega või kinnisvara omamisega ning kuidas on kõige sobivam viis teavet levitada.

Küsitluse juurde kasutati piisava detailsusega kaarti, mida küsitletav sai kasutada oma seisukohtade selgitamisel. Ühe inimese küsitlemisele kulus kuni neli tundi. Iga inimesega suhtlemisele kuluv aeg sõltus suuresti inimese soovist rääkida.

Küsitluse tulemused esitletakse töös eraldi tervikpeatükina, et vältida küsitletute identifitseerimist küla põhjal

Lääne-Saaremaal läbi viidud küsitluse meetoodika on kirjeldatud koos küsitlustulemustega ptk 3.17.5, lk 337.

2.5. Väärtuslike ehitiste määratlemine

Ehitiste ehk nii hoonete kui rajatiste väärtus on määratletud inventeerimise, kirjalike allikate ning elanike/omanike edastatud suulise teabe põhjal. Käesolevas töös hinnatakse ehituspärandit, mille oluliseks, kuid mitte

ainukeseks, kriteeriumiks on selle vanuseline koosseis, aga ka autentsus ja arhitektuurne ilme. Väärtuslikud on nii vanemad kui uuemad ehitised, millest viimaste tegelik väärtus vajab ajas püsimise kaudu tõendamist. Seepärast

moodustab suurema osa väärtustatud ehituspärandist vanem hoonestuskiht.

Väärtuslikkuse hindamiseks kasutatakse järgnevaid kriteeriume:

1. Arhitektuuriline väärtus – ehitise arhitektuuriline kujundus nii oma ajastu (traditsiooni) kontekstis kui ka konkreetse koha (ümbruse) kontekstis;
2. Autentsuse väärtus – ehitise paigutuse, mahu, ehitusmaterjali, viimistluse ja väliskujunduse algupärasuse osakaal;
3. Vanuse väärtus – ehitise vanus kas absoluutsel skaalal või oma koha ja/või ehitise tüübi kontekstis;
4. Ansambli väärtus – ehitise roll ja sobivus teiste ehitiste ja/või koha suhtes;
5. Kultuurilooline väärtus – ehitise isikulooline, sotsiaalne või kohapõhine tähendus peegeldades ja väärtustades koha ajaloolist arengut.

Üldistatult peeti enim väärtuslikuks ajaloolisi ehitisi, mis on arhitektuurselt kvaliteetsed (oma püstitamise aja kontekstis), millel on suurel määral säilinud rajamisaegne maht ja väliskujundus või mis on olulised küla või piirkonna arengu seisukohalt. Oluliseks peeti ehitise ansambllisuse väärtust, kuna küla üldilmet mõjutab eelkõige ehituslikku keskkonda sobituv ehitis, kus igal osal on tervikut loov väärtus.

Väärtuslikeks on peetud ka varemeid, mis taluõue plaanstruktuuri või ehitiste ansambli säilitamise eesmärgil on olulised säilitada ja korrastada. Mõisavaremete säilitamist on samuti peetud soovituslikuks kui kohaliku ajaloo ja mälestusväärtuse tähistajaid. Uuritaval alal on säilinud Loona mõis võrdlemisi heas korras ning Kuusnõmme mõisa üksikute hoonete varemed ja peamaja vundament. Atla mõisa hoonetest on säilinud vaid asukoht ja Oju karjamõisas on tänapäeval Mäeotsa talu.

Rahvuspargi külades on vanima säilinud hoonestuse kihistusena eristatavad vooderdamata palkehitised, kus lisaks puidule

on aegajalt kasutatud kas põllu- või paekivi, seda eriti jõukamate talude ja mõisaehitiste puhul. Palkehitisi on ehitatud ka hiljem, kuid vanemas kihistuses on need domineerivad. Siiani vooderdamata ajaloolised hooned toovad eriti ilmekalt esile asustusajalugu ning on seetõttu olulise märgilise tähendusega, kuid ka hilisema laudise lisamise järgselt säilib selle perioodi hoonete väärtus. Hiljem lisatud laudis või pärast II maailmasõda ka silikaattellisvooderdus varjab algse hoone mahtu ja viimistlust, kuid suurendab hoone soojapidavust ja ilmastikutaluvust.

Teist ehituskihistust, millest rahvuspargis on vaid üksikud näited, iseloomustavad alates 19. saj lõpust ja 20. saj algusest püstitama hakatud väiksemad veidi madalama viil- või kelpkatusega ja laudvoodriga kaetud palkelamud – Mändre elamu Vilsandi külas ja Ranna elamu Kiirassaare külas –, mille fassaadi keskel on (avar) klaasveranda. Need hooned peegeldavad nii uute ehitusviiside saabumist kui ka uut elamiskultuuri ning on seetõttu algkujul väärtuslikud.

Kolmandana eristub sõdadevahelise Eesti Vabariigi aegne asunikutalude arhitektuur. Siin peetakse väga väärtuslikuks algsel kujul säilinud puitlaudisega vooderdatud palkelamuid, milles kandub edasi vanema suuremahulise pika rehielamu ehitamise traditsioon või mis on püstitatud vastavalt ajastu arhitektuurseid tõekspidamisi arvestades.

Nõukogudeaegsetest hoonetest võib väärtuslikuks pidada originaalprojektide järgi püstitatud eelkõige mahult keskkonda sobituvaid ehitisi või kultuuriajalooliselt olulisi ehitisi. Suures osas järgiti nõukogude perioodi esimestel kümnenditel traditsioonilisi mahtusid kuni modernistliku ja tööstusliku ehituse kasutuselevõtmiseni. Hilisemad, alates 1960ndatest püstitatud ehitised on sageli mahult suuremad (rahvuspargis neid peale Atla lauda ja kaalumaja ei leidu) ja ei oma sageli ka arhitektuurilist väärtust. Siin on üheks

probleemiks, et sageli püstitati sama tüüpprojekti järgi ehitisi nii linnas kui maal arvestamata erinevat ruumilist konteksti.

Taastatud Eesti Vabariigi aegadest võib leida originaalprojekti järgi mahult ja üldkujunduselt sobivaid selgelt kaasaegsed ehitisi, mis on head näited sobivast uusehitusest.

Antud töös ei ole ehitiste majanduslikku tasuvust peetud kultuuriväärtuse seisukohalt oluliseks väärtuseks. Seetõttu ei ole majanduslikult oluliste, kuid ebaproportsionaalselt suurte või kummaliselt viimistletud ehitiste säilitamine soovitatav, kuid neid ehitisi võib säilitada või uusi püstitada püsielanikkonna säilitamiseks ja suurendamiseks vajaliku majandustegevuse tagamiseks ning poollooduslike koosluste hooldamiseks.

Väärtuslike ehitiste määratlemisel on arvestatud, et halvas tehnilises seisukorras olevaid ehitisi on hooldamise ja remontimisega võimalik taastada või veel pikalt säilitada. Välistatud ei ole erandkorras väga väärtuslikest ehitistest koopiade valmistamine, kui nende tehniline seiskord remonti enam ei võimalda. Taoliste ehitiste asemele võib sel juhul ehitada uusi samas mahus ehitisi, millel on kasutatud vana konstruktsiooni ja/või viimistlusmaterjali ja säilitamisväärsed detaile. Uue hoone puhul on lubatud ehitustehniliselt vajalikud täiendused, mis ei muuda hoone proportsioone ning hoone suurus võib muutuda vähesel määral (kuni 10%).

Mittenähtavat (ehitise konstruktsiooni sisest) või välivaatlusel varjatud (nt ruumijaotus või detailid hoone sees) pärandit püütakse tuvastada kohalike käsitlemisel või hoonete siseruumide külastamisega omanike loal. Samas ei viida käesoleva too raames läbi

konstruktsioonide avamist ega sondaaže. Kui varjatud või mittenähtavad väärtuslikud osad on tuvastatud, saab soovitada nende säilitamist ning algupäraste materjalide ja töövõtete kasutamist nende remontimisel.

Hoonete ehitusosadest on leidnud käsitlemist järgnev:

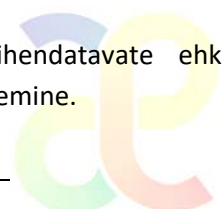
1. Katuse tüüp
 - 1.1. täiskelpkatus,
 - 1.2. poolkelpkatus,
 - 1.3. viilkatus,
 - 1.4. pult- või lamekatus;
2. Seinä tüüp
 - 2.1. palksein,
 - 2.2. raud- ehk maakivisein,
 - 2.3. paekivisein,
 - 2.4. laudisega vooderdatud sein,
 - 2.5. tellisein ja krohvi või muu materjaliga (plekk, plaadid jne) vooderdatud sein;
3. Avatäited ja piirdelauad
 - 3.1. vanema mitmikjaotisega aknad ja uksed,
 - 3.2. uksel kas püst- või kalasabalaudis,
 - 3.3. täisklaas aknad ja täistahveluksed,
 - 3.4. akende ja uste ümber profiiliga piirdelauad,
 - 3.5. piirdelaudade üleulatus akna üleval ja all, piirdelauad ärajätmine seinä soojustamisel ja akende välisseina tasapinda tõstmata jätmisel;
4. Juurdeehitused
 - 4.1. tuulekojad,
 - 4.2. veranda, millel on väikeseklaasilised aknad,
 - 4.3. põhimahuga sama suured või suuremad juurdeehitused.

Ehitisi ja nende osasid näitlikustatakse pildimaterjaliga.

2.6. Väärtuslike ja tihendatavate külaosade määratlemine

Käesoleva töö tulemuseks on mh suurema ja väiksema ajaloolise asustusstruktuuri

väärtusega alade ning tihendatavate ehk uushoonestusalade määratlemine.

Väärtuslikkuse määratlemisel kasutatavad väärtuskriteeriumid tuginevad (1) töö tehnilises kirjelduses antud tunnuste (asustuse ajalugu, hoonestus, militaar- ja merepärandi objektid, teedevõrk, sadamakohad ja lautrid, kiviaiad, sillad, ilmekad pärandkooslused, muinsuskaitsealused objektid, elanike ja omanike hinnang) esinemise rohkusel, (2) EMÜ

uuringus⁴⁴ antud hinnangul (1. ja 2. väärtusklassi kirjeldus) ning (3) töö koostajate ekspertarvamusel.

Käesolevas töös antakse soovitusel kultuuriväärtuste hindamiseks ning kaitse korraldamiseks rahvusparki külades järgmiste väärtuskriteeriumite alusel.

Tabel 3. Töös kasutatud väärtuskriteeriumite selgitus.

	<i>Kriteerium</i>	<i>Selgitus</i>	<i>Kõrgeim tase</i>	<i>Keskmine tase</i>	<i>Madalaim tase</i>
I	Unikaalsus, erakordsus	küla(osa) struktuuri, kasutusviisi või muu iseloomuliku tunnuse (nt erakordse militaar- või merepärandi) ainukordsus Saaremaa, Eesti või laiemas kontekstis	küla(osa) tunnused on unikaalsed, erakordsed Eesti või laiemas kontekstis	küla(osa) tunnused on unikaalsed, erakordsed Saaremaa kontekstis	küla(osa) tunnused on laialt levinud
II	Ehitiste väärtuslikkus	ehitiste (hooned, kiviaiad, lautrid, teed) väärtuslikkuse all käsitletakse nii väärtuslike ehitiste olemasolu kui ka vanemate ehituslike jälgede esinemist	esineb palju väärtuslikke ehitisi ja/või esineb ehitiste jälgi mitmest vanemast perioodist	esineb mitmeid väärtuslikke ehitisi ja/või esineb ehitiste jälgi ühest vanemast perioodist	esineb üksikuid väärtuslikke ehitisi ja ei esine ehitiste jälgi vanemast perioodist
III	Elanike ja omanike hinnang oma küla(osa)le	kohalike elanike ja kinnisvara omanike endi hinnang oma küla või külaosa väärtuslikkusele	elanikud ja kinnisvara omanikud hindavad oma küla(osa) väga väärtuslikuks	elanikud ja kinnisvara omanikud peavad oma küla(osa) piisavalt väärtuslikuks olemaks rahvusparki osa	elanikud ja kinnisvara omanikud ei hinda oma küla(osa) rahvusparki vääriliseks

⁴⁴ Eesti Maaülikooli 2014. a uurimus „Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi

koostamine ning ajaloolise maakasutuse analüüs ja tsoneering“.

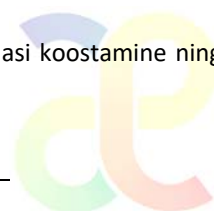
	<i>Kriteerium</i>	<i>Selgitus</i>	<i>Kõrgeim tase</i>	<i>Keskmine tase</i>	<i>Madalaim tase</i>
IV	Kultuur- maastike iseloomustus (hõlmab loodusliku pärandkultuu- ri säilivuse hinnangut)	kultuurmaastike iseloomustuse aluseks on EMÜ uurimus ⁴⁵ registreeritud 1. klassi poollooduslike koosluste ja teiste kõlvikute (nt puisniidulaadne ala, rohumaa, põld) esinemine	1. klassi poollooduslikke kooslusi ja teisi kõlvikuid esineb suurel alal ja palju	1. klassi poollooduslikke kooslusi ja teisi kõlvikuid esineb samas suurusjärgus 2. klassi kõlvikutega	2. klassi kõlvikuid esineb suuremal alal kui 1. klassi poollooduslikke kooslusi ja teisi kõlvikuid
V	Asustus- jälgede säilivus	asustusjälgede säilivust hinnatakse EMÜ uurimus ⁴⁶ registreeritud 1. klassi varasemate säilinud õuede ning hilisemate ja kadunud õuede suhte järgi ning teedevõrgu ja teistes ajaloojälgede (kiviaiad, ohvrikivid, kalmed, muistsed asulakohad, militaar- ja merepärandi objektide jms) säilivuse järgi	varasemaid (enne I MS või I MS ja II MS vaheline aeg) õuesid on märgatavalt rohkem kui hilisemaid ja kadunud õuesid kokku ja/või teedevõrk ning teised ajaloojäljed on hästi säilinud	varasemaid õuesid on samas suurusjärgus kui hilisemaid ja kadunud õuesid kokku ja/või teedevõrku on mitteoluliselt muudetud ning teisi ajaloojälgi on piiratud hulgal	varasemaid õuesid on märgatavalt vähem kui hilisemaid ja kadunud õuesid kokku ja/või teedevõrku on muudetud ja teisi ajaloojälgi on üksikuid
VI	Visuaalne ühatus, rikkumatus	väärtuslikuna käsitletavate iseloomulike vaadete (nt rohumaad, mets, teed, hoonestuse paiknemine) esinemise rohkus ja selle häiringute puudumine	väärtuslikud vaated hästi säilinud ja uusehitised sulanduvad väärtuslikega	väärtuslikud vaated üldiselt säilinud, leidub maastikul võõrana mõjuvaid ehitisi	väärtuslikud vaated on oluliselt muutunud: ebasobivad ehitised moodustavad olulise osa maastikupildist

Nimetatud kriteeriumite alusel on käesolevas
töös määratletud kõige väärtuslikumad

(kaitstavad) küla(osa)d ja ning külaosad, mida
võib tihendada rajades uusi elukohti ja muid

⁴⁵ Eesti Maaülikooli 2014. a uurimus „Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi koostamine ning ajaloolise maakasutuse analüüs ja tsoneering“.

⁴⁶ samas

hoonekomplekse. Samuti antakse töös soovitusel väärtuste säilitamiseks.

Iga küla kohta tuuakse välja asustusstruktuuri kujunemise põhimõtted – kus paiknesid antud külas või külaosal vanemad taluõued, kus paigutusid hilisemad, korrapära olemasolul õuede vähimad kaugused, hoonete paigutus õuedel ja maastiku suhtes, samuti seosed talukohtade ja külamaa ühiskasutusega alade (lautrikohad, külateed ja -platsid, avalikud hooned jms) paiknemise vahel.

Suurema ajaloolise asustusstruktuuri väärtusega külade aladel on eelkõige soovitatav piirduda vaid ajalooliste elukohtade taastamise või olemasolevate hoonestatud kinnistute täiendamisega mitte uute loomisega, kuid uuemates, sõdadevahelise vabariigi ajal loodud või tugevalt tihendatud külates on lubatud ka tänapäeval tihendamine. Väärtuslikud alad ja tihendatavad alad piiritletakse graafiliselt kaardil ning antakse ehitustingimused, kas ja vajadusel mis tingimustel on uute elukohtade rajamine lubatud. Väljapoole graafiliselt näidatud alasid uute elukohtade jm hoonekomplekside rajamine (v.a ajalooliste talukohtade taastamine) oleks vastuolus käesoleva uuringu eesmärgiga – Vilsandi rahvusparki külade ehituspärandi, asustusstruktuuri ja maastike säilimise tagamisega. Seepärast ei ole see soovitatav. Olemasolevas ajaloolises kohas oleva eluhoone amortiseerumisel või suurema elamispinna vajadusel on lubatud kinnistule teise elamu ehitamine kas olemasoleva õueala piires või vahemaaga minimaalselt 20-50 m uue õueala moodustamisega, järgides seejuures, et ühe ajalooliselt, st enne 1944. a, hoonestatud talu maale ei tekiks enam kui kaks elamukohta ja loodavad õuealad jääksid väljakujunenud hoonestusala piiresse, järgides niimoodi asustusstruktuuri kujunemise põhimõtet.

Eelpool nimetatud väljapoole väljakujunenud hoonestusala ehitamise keelust moodustavad erandi üksikud mitteelamud, mille säilitamine või püstamine kogukonna või

looduskaitseks vajadusteks (heinaküübid, paadikuurid, varjualused jms) ei ole vastuolus rahvusparki maastike ja asustusstruktuuri kaitsega.

Väärtusliku alaga on piiritletud küla tuumikosa, kuid hajatalud võivad asuda väljaspool tuumikala. Uute abihoonete püstamine vastavalt vajadusele väljapoole ala on eelkõige põhjendatud juhul, kui see on vajalik traditsiooniliste tegevuste – põllumajandus, kalandus ja metsandus – jätkumise tagamiseks. Samuti on põhjendatud traditsioonilisest hoonestusest suuremate hoonete püstamine taluõuele (nt põllumajandustehnika kuur), kui see on vajalik nimetatud traditsiooniliste majandustegevuste teostamiseks. Olemasolevad uuemad hooned, mis ei vasta mahuliselt ja/või viimistluselt ülejäänud talukoha hoonestusele, tuleks lammutada pärast nende kasutuse lõppu või kasutusest väljalangemist.

Määratletud väärtuslikud alad ei pruugi kattuda tänapäevaste küla administratiivpiiridega, kui ühe küla elukohad on funktsionaalselt ja/või ruumiliselt seotud naaberküla(de)ga. Samuti võivad mõned väärtuslikud külaosad ulatuda väljapoole tänaseid rahvusparki piire.

Väärtuslikeks aladeks loetakse kohad, mis on kõrge väärtusega kas arvamusuuringu või eksperthinnangu seisukohast (ei pea olema mõlemad). Kui eksperthinnang annab mingile objektile negatiivse hinnangu, kuid arvamusuuring toob välja positiivse väärtuse (või vastupidi), tuleb otsus langetada koosmõjus üldiste näitajatega ning iga küsimust tuleb käsitleda eraldi, kuid siiski süsteemselt. Üldiselt võib eeldada, et avalikkuse silmis väärtuslikke objekte väärtustatakse ka koostatavas uuringus, sest ilma avalikkuse toeta ei ole võimalik korraldada tulemuslikult rahvusparki kaitset.

Lisaks väärtuslikele aladele määratletakse väiksema ajaloolise asustusstruktuuri

väärtusega alad, kuhu on soovitatav suunata uute elukohtade jm hoonekomplekside püstitamine, st kus tihendatakse ajaloolist asustusstruktuuri.

Uued elukohad on esmajärjekorras soovitatav rajada ajaloolistele talukohtadele ja teiste ajalooliste hoonete (kordonid, metsavahi jm majad) asukohas. Teisena on uushoonestuse rajamine eelistatud väljakujunenud asustuse piirkonnas (asustuse tihendamine) kooskõlas küla seniste arengusuundadega, kui tegemist ei ole just silmatorkavalt algupäraselt säilinud krundistruktuuriga (nt sumbküla laadse kooslusega). Kolmandana on uushoonete rajamine soovitatav kultuuriväärtuslikust seisukohast väiksema väärtusega aladel, kus ka kultuurimaastikust tulenevad asjaolud, asustuse paiknemise traditsioonide puudumine ning looduskaitsepiirangud ei takista hoonete püstitamist.

Tihendatavate alade puhul ei määratleta hoonete täpset arvu ega paiknemist, vaid antakse üksikhoonetele esitatavad ehituslikud ja arhitektuursed soovitusel ning elukohtade (hoonekomplekside) omavahelise paiknemise soovitusel. Kõik soovitusel võivad külade lõikes erineda tulenevalt külade omapärasel.

2.7. Mõisted

Järgnevalt on välja toodud mõned töös kasutatud mõisted või eeldused, millel käesolev töö põhineb.

- 1) Väärtushinnang on mingile objektile omistatud üldine hinnang selle väärtuslikkuse ja seeläbi säilitamise ja/või restaureerimise/konserveerimise vajaduse kohta. Väärtushinnang on kompleksne erinevate hinnangute kombinatsioon.
- 2) Kultuuriväärtus on mitterahaline väärtus, mis tuleneb objektile omistatud hinnangust tänases kultuurikontekstis, sh avaliku kasutuse võimalused ja elanike isiklike mälestustega seotus. Maastike puhul mängivad hinnangu andmisel rolli nii

Läbivalt on lubatud kuni kahe elamuga õueala rajamine enne II maailmasõda elamuga hoonestatud kinnistu piires, kas olemasoleva õuealaga kokku või sellest vähemalt 50 meetri kaugusele uue õuealana. Seejuures peaks vältima ehitamist endisele põllu- või heinamaale, pigem puude- või põõsastega kõlvikute lähedusse. Iga uut õueala tuleb analüüsida iseseisvalt kogu küla ja naaberõuealade kontekstis ning seejärel otsustada hoonestamise võimalus.

Soovitatavalt avalikuks kasutuseks määratletavate alade puhul on esmase tähtsusega nende kättesaadavus ning inimeste soov neid kasutada – vastasel korral oleks investeering tarbetu. Teisena on oluline välja selgitada tegelikud võimalused alade kasutamiseks – selgelt eelistatud on maaomaniku nõusolekul avaliku kasutuse määramine. Kolmandaks tuleb ala enda praegune kujundus ja paiknemine (vaatelisus, ligipääs merele, olemasoleva taristu olemasolu). Üldnõudena on oluline säilitada avalik juurdepääs rannale, lautrikootadele, teedele ja teistele ühiskasutuses olnud objektidele.

traditsioonilised tunnused kui ka tänapäevased kasutusvõimalused. Ehitiste puhul on hindamise aluseks kultuuriajaloolised väärtused nagu algupärasus (autentsus), elanike hinnang, vanus, ansamblilisus, arhitektuuriline väärtus (sh tüüpilisus ja ainulaadsus), kultuurilooline väärtus ja väärtuslikud detailid.

- 3) Struktuuriväärtus on eksperthinnang ajalooliselt algupärase küla või elukoha õue planeeringu struktuuri säilivuse ulatusele ja/või elanike hinnang nimetatud struktuuri kohta.

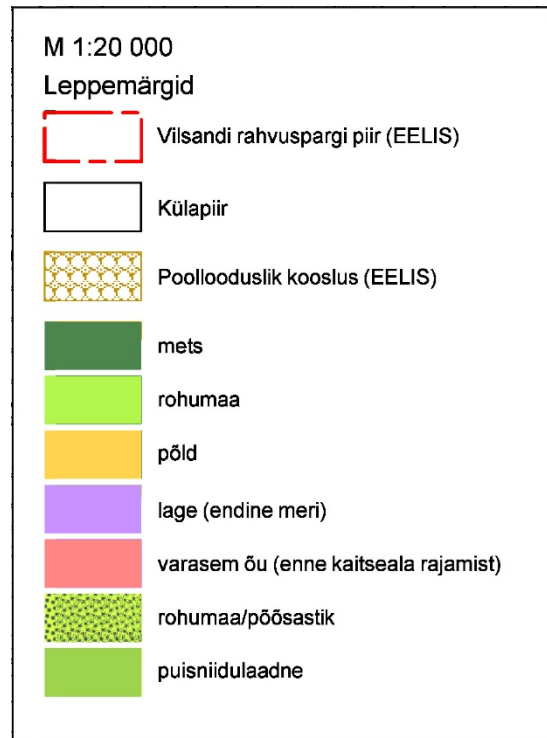
- 4) Kasutusväärtus peegeldab objekti praktilise kasutamise võimalusi, tihti kuid mitte alati on seda võimalik hinnata ka rahaliselt.
- 5) Ajalooline väärtus on eksperthinnang, mis on eelpoolnimetatud kultuuriajaloolistest väärtustest kõik peale elanike hinnangu ja kultuuriloolise väärtuse.
- 6) Objekti unikaalsus ehk ainulaadsus on selle esinemise väga madal sagedus või üksikeksemplar mingis piirkonnas, Eestis, Euroopas või maailmas.
- 7) Objekti autentsus on selle algupärase säilimise aste – mida autentsem, seda vähem muudetud võrreldes rajamisajaga.
- 8) Tüüpilisus on teatud näidisobjektile iseloomulike (tunnuslike) omaduste järgi eristumine teistest sama otstarbega rajatud objektidest.
- 9) Talu on olnud põllumajanduslik või kalastusega tegelenud väikemajand, mis hõlmab maavalduse koos õue ja hoonete ning muude päraldistega. Tänapäeval ei tegeleta taludes ainult põllumajanduse või kalandusega, vaid neid kasutatakse alaliseks või hooajaliseks elamiseks ja/või majutusteenuse pakkumiseks.
- 10) Õu on elamust ja kõrvalehitistest koosnev hooneterühm koos nende vahel ja ümber asuva maa-alaga, mis sageli on piiratud aiaga.
- 11) Elukoht on õue praegune või endine asukoht eraldiseisval krundil.
- 12) Küla on olnud peamiselt põllumajandusega, rannikul ka kalastusega tegeleva elanikkonnaga maa-asula. Seadusandlikult ja käesoleva töö raames on küla haldusüksus, mis hõlmab lisaks inimtekkelisele ruumile ka looduslikke alasid. Igapäevaselt tegelevad tänapäeval külas põllumajanduse ja/või kalastusega üksikud. Enamik külaelanikke töötavad ümbruskonna linnalises asulas, on kaugtööl või ettevõtjad.
- 13) Külasaras on küla talude ühised maavaldused (põllud, mets, heina- ja karjamaad).
- 14) Külatänav on talusid ühendav tee tihedamas küla(osa)s, mis kulges loogeldes õuede kõrvalt või vahelt.
- 15) Külavorm sumbküla – talud asetsevad ligistikku ja moodustavad tihedalt hoonestatud ala, kuhu on koondunud kõik (või valdav enamik) avarad, korrapäratu hoonestusega õued koos juurdekuuluvate aiamaadega. Iseloomulik on ka õuede korrapäratu paigutus nii üksteise kui loodusvormide ja kõlvikute suhtes.
- 16) Külavorm tuumikküla – sarnane sumbkülaga, aga keske sumbküla ümber asus veel hajali asetsevaid talusid.
- 17) Külavorm ridajas küla - õued asetsevad ridamisi piki looduslikku või tehiskliku joont.
- 18) Külavorm ridaküla – õued asetsevad reastikku üksteise lähedal ja enamasti ühel pool teed. Tavaliselt asusid õued ühel pool talusid ühendavat teed, vastu karja- ja heinamaid, kuna teisel pool teed laiusid põllud.
- 19) Külavorm ahelküla – õued asetsevad üksteisest mõnevõrra kaugemal, nii et nende vahele jäi väiksemaid või suuremaid põllu- ja heinamaatükke ning kopleid. Erinevus ridakülalt tuleneb eelkõige kompaktse külaala puudumisest. Suur osa neist kujunes alles 19. saj.
- 20) Külavorm hajaküla – õued paiknevad korrapäratult üksteisest kaugemal, laiali põldude vahel ja servadel, samuti lähemate karja- ja heinamaade vahel ning metsas.
- 21) Hajaasustus on hajali paiknevad elukohad.
- 22) Kruntimine on (1) alates 19. keskpaigast 20. saj esimeste kümnenditeni, Saaremaal ka veel 1930ndatel talude hajatükiliste ja küla ühiskasutuses olnud maavalduste ümberjaotamine elu- ja majapidamishoonete ümber paiknevaiks terviklikeks kruntideks ehk sumbkülalt

õuede väljaviimine (ka krunti ajamine, krunti mõõtmise) või (2) sõdadevahelise Eesti Vabariigi aegne uute talukruntide, asunike kruntide moodustamine endiste mõisamaade arvelt.

- 23) Põlistalu on käesoleva töö raames enne Eesti Vabariigi loomist 1918. a rajatud talu (määratud säilinud kaardimaterjali alusel, mille tõttu on ajapiiriks sageli 20. saj esimene kümnend).
- 24) Asuniku talu on käesoleva töö raames Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil 1918-1940 rajatud talu (määratud säilinud kaardimaterjali alusel, mille tõttu on ajavahemikuks sageli 1905-1945).
- 25) Suuremamahuline uus elamu on mahult sarnane traditsioonilise vana rehielamu tüübiga, millel on viil-, poolkelp- või täiskelpkatus ja piklik kuju (laius u 6 m, laiuse ja pikkuse suhe u 1:2 kuni 1:3), viimistlusmaterjal tahumata ümarpalk või laudis.
- 26) Väiksemamahuline uus elamu on mahult sarnane traditsioonilise 20. saj esimese poole asunikutalu elamutüübiga, millel on viilkatus, veranda (hoone põhimahu laius u 6 m, laiuse ja pikkuse suhe u 1:1,5 kuni 1:2), viimistlusmaterjal laudis.

Töös on kasutatud väljavõtteid Eesti Maaülikooli 2014. a tööst „Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi koostamine ning ajaloolise maakasutuse analüüs ja tsoneering“, kuid tingmärkide igakordse kordamise vältimiseks on tingmärgid järgnevalt ära toodud.

Sellele järgnevalt on ära toodud tingmärgid, mida on kasutatud käesoleva uuringu raames koostatud joonistel.

Joonis 8. Väljavõte Eesti Maaülikooli 2014. a tööst „Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi koostamine ning ajaloolise maakasutuse analüüs ja tsoneering“, I klassi maastikud kasutatud tingmärgid.

KOHA KAARDIL MÄRKIMISE AEG

- 18. saj lõpp/19. saj algus
- 19. sajandil
- 19. saj lõpp/20. saj algus
- 20. saj algus kuni 1946. a
- nõukogude perioodil
- iseseisvuse taastamise järel
- hävinud kohad/ehitised
- muu oluline ehitis

Tolli koha nimi*

- tuulik (kaardil 1800. a paiku)
- tuulik (kaardil 1850. a paiku)
- tuulik (verstakaardilt)
- tuulik (1946. a kaardilt)
- sadamakoht (1800. a paiku)
- sadamakoht (1850. a paiku)
- kalurionnid (1946. a kaardilt)

MUUD TINGMÄRGID

- väärtuslk ehitis
- väärtuslik ja/või hoonestatav külaosa
- ilmekas pärandkooslus
- ühiskondlikud alad
- rahvuspargi piir
- külapiir
- katastriüksuse piir
- tänapäevased hooned ja vundamendid
- ajalooline peatee (verstakaardilt)
- ajalooline tee (verstakaardilt)
- tänapäevased teed
- kiviaed
- jõgi
- järv

*nimi on antud ajaloolise nime (mitme nime korral eraldatud kaldkriipsuga) ja tänapäevase katastriüksuse nime järgi; kui nimed on erinevad, on viimane antud sulgudes

Joonis 9. Töös olevatel asustusstruktuuri iseloomustavatel joonistel kasutatud tingmärgid.

